BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1361.

सटीक-कविकल्पलता ।

KAVI-KALPA-LATĀ

A WORK ON RHETORIC BY DEVESVARA
TOGETHER WITH HIS OWN COMMENTARY.

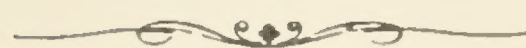

EDITED BY
PANDIT SARAT CHANDRA SASTRI.

FASC. I.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1913

कविकल्पलता ।

श्रीमता देवेश्वरेण विरचिता,

तेनैव कृतया टीकया च सहिता,

श्रीशरच्चन्द्रशास्त्रिणा
सम्पादिता ।

वङ्गदेशीयासियाटिकसोसाइटिनामधेय-
समाजानुमत्या

कलिकातानगर्य्यां

व्याप्टिष्टमिशन-यन्त्रे मुद्रिता ।

शकाब्दाः १८३४ ।

कविकल्पलता ।

ॐ नमो गणेशाय[1] ।

गङ्गावारिभिरुक्षिताः फणिफणैरुत्पल्लवास्तच्छिखा-
रत्नैः कोरकिताः सुधांशुकलया[2] स्मेरैकपुष्पश्रियः ।
आनन्दाश्रुपरिस्रुताक्षिहुतभुग्धूमैर्मिलद्दोहदा
नाल्पं कल्पलताः फलं ददतु[3] वोऽभीष्टं जटा धूर्जटेः ॥१॥
मालवेन्द्रमहामात्यश्रीमद्वाग्भटनन्दनः ।
देवेश्वरः प्रतनुते कविकल्पलतामिमाम् ॥ २ ॥
प्रतिभाभावितात्मानः कवित्वं के न कुर्व्वते ।
अन्यच्च कविताधानकुशला विरलाः पुनः ॥ ३ ॥
यदन्यैर्वर्त्म न क्षुण्णं तच्च सञ्चरतो मम ।
पदे पदे प्रस्खलतः सन्तः सन्त्ववलम्बनम्[4] ॥ ४ ॥

ॐ नमोगणेशाय । इदानीं वृद्धजनवर्त्मानुसरणेन निजग्रन्थस्य प्रामाण्यं निदर्शयति ।

---

१ श्रीगणेशाय नमः (A). २ सितांशुकलया (S).
३ दधतु (S). ४ विचारकाः (S).

कविशिक्षाशतं वीक्ष्य कवीन्द्रान् उपजीव्य च ।
निबद्धेयं मया धीरास्त्वरितश्लोकसिद्धये ॥ ५ ॥
सुवृत्तरम्यस्तवका सदालिपरिशीलिता ।
कविकल्पलता सेयममला परिशील्यताम् ॥ ६ ॥
शब्दश्लेषकथार्थाख्याश्चत्वारस्तवका इह ।
ते चतुः पञ्चषट्सप्तकुसुमैरन्विताः क्रमात् ॥ ७ ॥
तत्राद्यस्तवके[1] च्छन्दोऽभ्यासः सामान्यशब्दकः ।
वर्णस्थितिरनुप्रासः कुसुमानि यथाक्रमम्[2] ॥ ८ ॥

(५) कविशिक्षाशतेत्यादि। भो धीराः पण्डिता इयं कवि-कल्पलता मया निबद्धा, किमर्थं? त्वरितं शीघ्रं श्लोकानां सिद्धये सम्पत्तये, किं कृत्वा कविशिक्षाशतं वीक्ष्य, कवयः शिक्ष्यन्तेऽनया इति कविशिक्षा कवित्वोपायग्रन्थस्तेषां शतम् असंख्यातं दृष्ट्वा कवीन्द्रान् कविश्रेष्ठान् उपजीव्य अनुशील्य च तेभ्यः श्रुत्वा कवित्वोपायप्रसरमिति यावत् ।

(६) सुवृत्तेत्यादि। शोभनं यद्वृत्तं पद्यं तेन रम्यः स्तवको ग्रन्थपरिच्छेदो यस्याः सा तथा। सताम् आलिः श्रेणी तया परिशीलिता समभ्यस्ता या सा तथा। पक्षे सुवृत्तोऽत्यन्तवर्त्तुलो रम्यः स्तवको गुच्छो यस्याः (सा), सर्व्वदा अलिभिर्भ्रमरैः परि-शीलिता अनुसेविता ।

१ तत्राद्ये स्तवके (S). २ यथाक्रमात् (S).

छन्दोऽभ्यासप्रसक्तेऽच नेत्रभूते[1] विपश्चिताम्।
कथ्यन्ते केऽपि शब्दा यैश्छन्दो मन्दोऽपि विन्दति ॥ ९ ॥
श्रीर्लक्ष्मीः कमला पद्मालया च हरिवल्लभा।
दुग्धाब्धिनन्दिनी[2] क्षीरसागरापत्यमित्यपि ॥ १० ॥
क्षीरपाथोधितनयेत्येवमेकाक्षरादिकम्।
आदौ साध्यं पदं स्थाप्यं शेषं कुर्य्याद्विशेषणैः[3] ॥ ११ ॥
विशेष्योऽर्थोवर्णाकाराधाराधेयक्रियागुणैः।
सादृश्यपरिवाराद्यैः क्रियते सविशेषणैः ॥ १२ ॥

यथा सुधांशुर्धवलोऽतिवृत्तः
क्रान्तान्तरीक्षो[4] हरिणं दधानः।
महत्तमो घ्नन् जनतापहारी
मृगेन्द्रवद्राजति ऋक्षमध्ये ॥ १३ ॥

(११) कवित्वरचनाप्रकारमाह आदाविति प्रथमतो वर्ण-नीयत्वेनापेक्षितं यत् साध्यं विशेष्यं पदं तदेव स्थापनीयं, शेषं पश्चात् तदेव विशेषणैरुपलक्षितं कुर्य्यात्।

(१२) अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति विशेष्योऽर्थ इत्यादि अस्यैवोदा-हरणमाह यथेति सुधांशुश्चन्द्रो राजति कइव मृगेन्द्रवत् सिंहइव सोऽपि ऋक्षाणां भल्लूकानां मध्ये शोभते उभयोर्विशेषणमाह

१ नेत्रभूता (S).
२ दुग्धाब्धिनन्दना (S).
३ विशेषणम् (S).
४ क्रान्तान्तरिक्षः (S).

बन्धुश्चौरः सुहृद् वादी कल्पः प्रख्यः प्रभः समः।
द्देशीयद्देश्यरिपाभसोदराद्या इवार्थकाः॥ १४ ॥

धवलः शुक्लोऽतिवृत्तोऽत्यन्तवर्त्तुलाकारोऽतिक्रान्तचरित्रश्च क्रान्तान्तरीचः प्राप्ताकाशो हरिणं मृगं दधानः पक्षे उत्सुत्याक्रान्तान्तरीचः सन् हरिणं बिभ्रदित्यर्थः। महत्तमो घ्नन् महान्धकारं नाशयन् पक्षे महत्तमोऽतिमहान्, घ्नन् हिंसात्मक इत्यर्थः। जनतापहारी जनानां तापं तपादिजन्यक्लेशमपहर्त्तुं शीलमस्येति पक्षे जनताया जनसमूहस्य अपहारी अपहर्त्तुं चमः। अत्र क्रमेण धवलादिविशेषणपदैर्वर्णाद्याकारादीनामुदाहरणमुक्तम्॥

(१४) सादृश्यप्रस्तावे तदभिधायकान् शब्दान् अभिधत्ते बन्धुरित्यादि बन्धुपर्यायास्तेन बान्धवदायादादयः। चौर इति चौरपर्य्यायास्तेन तस्करमोषकारापहारकादयः। सुहृदिति सुहृत्पर्य्यायास्तेन मित्रसख्यादयः। वादीति वादिपर्य्यायास्तेन वावदूकवदावद-वाचाट-वक्तृ-प्रतिवक्तृप्रभृतयोऽप्यूह्याः। कल्प इति कल्पप्रत्ययः प्रख्यइति स्वरूपं प्रभ इति स्वरूपं सम इति समानार्थाः समान-सदृश-सदृच-सदृक्-तुल्य-प्रतिमोपमादयः। देश्यदेशीयौ प्रत्ययौ। रिपुरिति रिपुरपर्य्यायास्तेन वैरि-सपत्न-रि-विद्वेषि-प्रतिमल्ल-प्रत्यनीक-प्रतिभटप्रभृतयः। सोदर इति सोदरपर्य्यायास्तेन सगर्भ-सहज-सोदर्य्य-सनाभि-सपिण्डादयः। अत्र आदिशब्दाज्जेतृनिन्दकोपहासकानुकारकविडम्बकादयः प्रतिबोद्धव्याः। अत्र केचन शब्दा अभिधावृत्त्यैवार्थमभिदधति। केचित्तु लक्षणावृत्त्या बन्धुचौरसुहृत्सोदरादयः। तथा च मुख्यार्थबाधे तद्योगे ययान्योऽर्थः

यथेन्दुबन्धुमुक्ताश्रीचोरो हारश्रियः सुहृत्।
कुन्दवादी हंसकल्पः क्षीरप्रख्यो हिमप्रभः॥ १५॥
गङ्गासमोऽब्जदेशीयः शेषदेश्यः सुधारिपुः।
विसाभस्तेजसोराशिः कैलासोदरसोदरः॥ १६॥
कथानगरसर्व्वार्थनित्यकृत्यादिवर्णनैः।
श्लोकानां दृष्टचेष्टाभिश्छन्दोऽभ्यासक्रमो यथा॥ १७॥
आसीद् दशरथो राजा चत्वारस्तस्य सूनवः।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्नभरता[१] इति विश्रुताः॥ १८॥
ध्वस्तध्वान्तभरं रत्नवेश्मविस्मेररश्मिभिः।
राजधानी दिनस्येव तत्पूरं द्योतते सदा॥ १९॥

प्रतीयते रूढ़ेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता। एतानेवोदाहरति यथेति विसाभः विसं मृणालं तत्सदृशम् अन्यत् स्पष्टम्।

(१९) राजधानी तत्पुरमिति तत्प्रसिद्धं पुरं नगरं तस्य कस्यचिज्जनस्य वा पुरं तत्पुरं द्योतते किम्भूतं तत् रत्नवेश्मनां मणिमयगृहाणां विस्मेरैः प्रकाशमानैरश्मिभिः किरणैर्ध्वस्तध्वान्तभरं निरस्तान्धकारातिशयं केव द्योतते दिनस्य राजधानी। रत्नवेश्मनां किरणैर्निरस्तध्वान्ततया राजधानी यथा दिवसे भाति रात्रावपि तथेदं भातीत्यर्थः सप्तम्यर्थे सम्बन्धमात्रविवक्षया दिनस्येति षष्ठी।

१ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुताः (S).

स्थाली भात्यन्नपूर्णेयमर्णोभिः[1] शोभते घटः।
पटः संलक्ष्यते सूक्ष्मः साक्षाल्लक्ष्मीरियं वधूः॥ २० ॥
प्रातः कृतश्रमः स्नातोऽर्च्चितदेवो हुतानलः।
भुक्तान्नः श्रुतसच्छास्त्रः सायं शय्यागृहं ययौ॥ २१ ॥
पुष्पाणि पाणिदेशेऽसौ कृत्वा क्रीड़ति कामुकः।
ताम्बुलिकोऽत्र ताम्बुलमस्य पश्चार्पयत्यसौ[2]॥ २२ ॥
तदर्थान्यपदैः स्वान्यश्लोकस्य[3] परिवर्त्तनात्।
तत्रैव च्छन्दस्यभ्यस्येदथच्छन्दोऽन्तरे यथा॥ २३ ॥
प्रत्यर्थिपृथिवीपालतमोजालदिवाकरः।
नीतिव्रततिपर्ज्जन्यो राजते जगतीपतिः॥ २४ ॥
प्रत्यनीकावनीकान्तध्वान्तविध्वंसनांशुमान्।
नयवल्लीवनाम्भोदः शोभते भूमिवल्लभः॥ २५ ॥

(२३) तदर्थेत्यादि यएव पूर्व्वकृतकाव्याभिधेयीकृतधेयीकृतः स एव विवक्षितो वाक्यार्थः। किन्तु पदान्यानि तैः पदैः स्वस्यात्मकृतस्य अन्यकृतस्य वा श्लोकस्य परिवर्त्तनात् परिवृत्तेस्तत्रैव अन्यरचितश्लोकस्य छन्दसि छन्दोऽन्तरे वा अभ्यासं कुर्य्यादित्यर्थः।

१ अम्भोभिः (S).
२ पार्श्वेऽर्पयत्यसौ (S)
३ तदर्थान्यपदैरेव श्लोकस्य (S).

प्रत्यर्थिपृथ्वीहृदयाधिनाथ
ध्वान्तौघविध्वंसनवासरेशः ।
सन्नीतिवल्लीवनवारिवाहो
विश्वम्भराया दयितो विभाति ॥ २६ ॥
दुर्द्धरारिधरणीधरोद्धत
ध्वान्तमण्डलविखण्डनांशुमान् ।
नीतिवल्लीवननूतनाम्बुदो
मेदिनीपरिवृढो विराजते ॥ २७ ॥

यतिभङ्गो नामधातुभागभेदे भवेद् यथा ।
पुनातु नरकारिस्सक्रभूषितकराम्बुजः ॥ २८ ॥
दिविषद्वृन्दवन्द्यं वन्दे गोविन्दपदद्वयम् ।
स्वरसन्धौतु न श्रीशोऽस्तु भृत्ये भवतो यथा ॥ २९ ॥
न स्याद्विभक्तिभेदे भात्येष राजेति कुत्रचित्[१] ।
क्वचित्तु स्याद् यथा देवाय नमश्चन्द्रमौलये ॥ ३० ॥

(२८) नामधातुभागभेद इति । नामानि प्रातिपदिकानि वृक्षप्लक्षादयः शब्दाः, धातव इति क्रियापदानि भवति जयति प्रभृतयोऽनयोर्भागो विभजनं तेन यो भेदो विच्छित्तिप्रकारस्तत्र भागभेदे विशेषे वा । स्वरसन्धाविति स्वरा अचस्तेषां यः सन्धिः संहितकार्य्यं पूर्व्वरूपापादनादिति तत्र ।

१ राजेति वत् क्वचित् (S).

चादयो न प्रयोक्तव्या विच्छेदात् परतो यथा।
नमः शिवाय कृष्णाय च दानवविनाशिने ॥ ३१ ॥
एकस्वरोपसर्गेण विच्छेदः श्रुतिसौख्यकृत्।
यथा पिनाकपाणिं प्रणमामि स्मरशासनम् ॥ ३२ ॥
एवं यथा यथोद्वेगः सुधियां नोपजायते।
तथा तथा मधुरता निमित्तं यतिरिष्यते ॥ ३३ ॥
अबुद्धार्थो[1]ऽपि मधुरा मनोहरति भारती।
तमोनिचयसङ्काशा मञ्जुला[2] देवकोकिला ॥ ३४ ॥

(३२) एकस्वरोपसर्गेणेति एकस्वरो यस्य एवम्भूतो य उपसर्गः प्रादिस्तेन।

इति प्रथमस्तवके छन्दोऽभ्यासो नाम प्रथमं कुसुमम्॥

१ अबद्धार्थो (A). २ पञ्चमा (S).

सामान्यशब्दाः कथ्यन्ते क्रमादेकाक्षरादयः।

एकाक्षरम्।

ओ भो हे हि नु नि प्र त्वं।
वि प्राग् आ मत् सु सं तथा॥ १॥

ओकृष्ण भो केशव हे हरे द्राङ्
निष्पीड़िताऽरे सुमतिं प्रयच्छ।
निकाममासेव्य विभासि नु त्वं
सद्योगिनां चेतसि सङ्गतो हि॥ २॥

द्व्यक्षरम्।

स्फुटं स्फूर्जत् स्फुरत् स्फारं सारं तारं वरं परम्।
प्राग्र्यं[1] प्राज्यं प्रियं ज्येष्ठं प्रेष्ठं श्रेष्ठं मुहुर्वहु॥ ३॥
कौर्त्यं काम्यं कम्रं कान्तं मञ्जु मङ्क्षु महन्मिलत्।
गाढ़ं वाढ़ं दृढ़ं प्रौढ़ं बलत् बलाल्ललल्लुलत्॥ ४॥
स्वैरं सम्यक् सदा शश्वत् सत्यं नित्यं ध्रुवं द्रुतम्।
धुर्य्यं वर्य्यं पुनः प्रायः सुष्ठु सद्यो भृशं लसत्॥ ५॥
ननु नाम किल क्रीड़च्चञ्चत् चारु जवात्[2] खलु।
श्रीमदुच्चैः[3] शनैर्माद्यद्रङ्गद्रिङ्ग[4] च्चिरं परि॥ ६॥

(३) स्फुटमित्यादि स्फारं महत्, तारं शुद्धं, प्राज्यं प्रचुरम्।

(४) कम्रं कमनीयं, मङ्क्षु शीघ्रं, वल्गु शोभनं, सुष्ठु शोभनं, माद्यत् हृष्यत्।

१ प्राज्ञं (S). २ यथा (S). ३ प्रोच्चैः (S). ४ राजत् (S).

त्र्यक्षरम्।

झटिति प्रकटं सपदि प्रसभं[1]
निविड़ं रूचिरं सुभगं प्रचुरम्[2]।
विकसद्विहसद्विचरद्विलसद्[3]
विमलं सकलं बहुलं[4] प्रबलम् ॥ ७ ॥
सर्व्वदा सर्व्वथा सर्व्वतः शीघ्रतः
सत्वरं सन्ततं निश्चितं वेगतः।
उच्चैरञ्जसा नित्यशः सुन्दरं
पेशलं मञ्जुलं प्रोल्लसद्विस्फुरत् ॥ ८ ॥
प्रोद्दाम विभ्राज दुत्तुङ्ग विस्फुर्ज्ज
दुत्तान शोभाढ्य विस्फार विक्रीड़त्।
सच्छाय सच्छोभ निःशङ्क निःशेष
मित्थं बुधैस्त्र्यक्षरं वै प्रयोज्यम्[5] ॥ ९ ॥

चतुरक्षरम्।

मनोरमं मनोहरं समन्ततः समीहितम्।
वरद्युति स्फुरत्प्रभं महोज्ज्वलं[6] घनच्छवि ॥ १० ॥

(८) अञ्जसा तत्त्वेन।

---

१ प्रभृति (S). २ प्रवरं (S). ३ विसरत् (S).
४ वहलं (S). ५ बुधैस्त्र्यक्षराणि प्रयोज्यानि (S).
६ घनोज्ज्वलं (S).

रयाद्देव जवाद्देव सर्व्वकालं सुनिश्चितम्।
स्फारशोभं प्रभायुक्तं स्फुरच्छायं श्रियायुतम्[1] ॥ ११ ॥
वराभोगं वहुश्रीकं लसत्कान्ति स्फुरद्यशः।
घनच्छायं झटित्येव शोभायुक्तं विकस्वरम् ॥ १२ ॥

पञ्चाचरम्।

प्रवरश्रीकं रुचिरच्छायं स्फुटलक्ष्मीकं वहलश्रीमत्।
कलयायुक्तं विकसद्रोचिः प्रचुरज्योतिर्द्युतिरोचिष्णु॥१३॥
विलसच्छवि प्रसरत्प्रभं[2] प्रसरद्रमं सुषमामयम्।
वहुवैभवं रुचिभासुरं कलयान्वितं मलवर्ज्जितम्॥१४॥
स्फुरितोदयं खचितं श्रिया विकटोच्छ्रयं प्रमदालयम्।
घनविभ्रमं भुवनाद्भुतं वरदीधिति द्युतिसुन्दरम्[3] ॥१५॥

षड़चरम्।

अद्भुतवैभवमक्षिमहोत्सव
मुज्ज्वलभातति भूरितरद्युति।

(१२) वराभोगं वरः श्रेष्ठ आभोगः परिपूर्णता यस्य तत्।
(१४) सुषमामयं परमशोभायुक्तम्।
(१५) खचितं व्याप्तं, उच्छ्रय उन्नतिरुद्रेको वा।

---

१ श्रियान्वितं (S). २ प्रभवत्प्रभं (S).
३ स्फुरद्दीधिति (S).

कान्तिनिकेतनमिद्धतमाकृति
चारुतरच्छवि सुन्दरदीधिति ॥ १६ ॥
मनोहरच्छायमुदञ्चितद्युति
स्फुरत्प्रभाचारु घनश्रिया युतम् ।
समुल्लसत्कान्ति विभाविभासितं
निवेश्यमित्यन्तु षड़क्षरं पदम्[1] ॥ १७ ॥

अष्टाक्षरम् ।

समुल्लसितशोभाढ्यो रोचिर्निचयरोचितः ।
चारुचञ्चत्कलाशाली कान्तकान्तिनिकेतनम् ॥ १८ ॥
वल्गुवल्गद्वपुर्लक्ष्मी र्महामहिममन्दरम्[2] ।
आभासम्भारसंशोभी दीप्तिमण्डलमण्डितः ॥ १९ ॥
प्रभाप्राग्भारसारश्रीरुद्यदृद्यतरद्युतिः[3] ।
मनोरमतमच्छायो विभावैभवशोभितः ॥ २० ॥

(१६) दीधिति दीप्तिः इद्धतमो दीप्ततमः। उदञ्चितम् उद्गतम्।
(१८) कला नृत्यवादित्रादिलयकौशलम् ।
(१९) वल्गद् उद्गच्छत् ।

---

१ नियोज्यमेवन्तु षड़क्षरं पदम् (S).
२ वलगुवर्णवपुर्लक्ष्मीर्महामहिममन्दिरम् (S).
३ प्रभाप्राप्तावसारश्रीरुद्यद्दिध्समद्युतिः (S).

षोडशाक्षरम्।

चमत्कारकरस्फारप्रभाप्राग्भारभासुरः।
मनोरमतमक्रीड़त्कान्तिमण्डलमण्डितः॥ २१॥
मनोहरतर[1]स्फूर्जद्दूर्जम्वल्लकलोज्ज्वलः।
अत्यद्भुतवपुर्लक्ष्मीक्षोभितक्षितिमण्डलः॥ २२॥
मनोहारितरोच्छ्रायकायच्छायचयान्वितः।
प्रीतिस्फीतिकरप्रेङ्खत्प्रभासंहतिसंहतः॥ २३॥
विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टपिष्टपः[2]।
नयनानन्दनोद्दामरामणीयकमन्दिरम्॥ २४॥

अवनीतलवर्त्तिदृशाम्
अमृतांशुः सम्मदैककुलगेहम्[3]।
चित्ताकर्षमहौषधिर्
अधिवासः कान्तिकेतक्याः॥ २५॥

(२१) प्राग्भारः समूहः।

(२३) स्फीतिकरो वृद्धिकरः।

(२४) रश्मिविस्मेरो रश्मिप्रकाशः स्मेरशब्दोऽत्र भावप्रधानः। यथा कुन्दाभामलमन्दस्मेरसुधानिन्दितसुहृदानन्दमिति शङ्कराचार्य्योक्तिः। रामणीयकं रमणीयत्वम्।

---

१ मनोरमतमस्फुर्जत् (S). २ विस्मयाविष्टविष्टपः (A).
३ अवनीतलवर्त्तिदृशोरमृतांशुसम्पदेकलक्ष्यकुलगेहम् (S).

परिस्फुरत्कान्तिभरप्रचारकः
स्वपीड़नेनापि परोपकारकः[1] ।
समीपभाजां हृदयैकहारकः
स्वभावसौन्दर्य्यविशेषभूषकः ॥ २६ ॥

जगत्प्रमोदोदयदानसज्जनः
शुभौघलक्ष्यप्रबलप्रशंसनः ।
नियन्त्रितानेकमनस्तुरङ्गमः
स्थिरीकृतालोककहृद्विहङ्गमः[2] ॥ २७ ॥

प्रमोदपात्रीकृतसर्व्वभूतलः
प्रतिक्षणाक्षीणगुणोर्म्मिशीतलः ।
समुल्लसद्दीधितिपुञ्जमञ्जुलः
समस्तचित्तोत्सवकृत्स्वभावतः ॥ २८ ॥

श्लोकत्रयेऽपि पादान्ताक्षरलोपेन छन्दोऽन्तरं ज्ञेयम् ।

जगत्त्रयैकान्तमनोज्ञताभू-
रनन्यसाधारणकान्तिकान्तः ।

(२८) समस्तचित्तोत्सवकृत्स्वभावो यस्येत्येकं पदम् । पदान्ताक्षरलोपपक्षेऽन्यत् स्पष्टम् ।

१ स्वपीड़नेनापि दृढ़ोपकारकः (S).
२ स्थिरीकृतालोककदृग्विहङ्गमः (S).

अव्याजमाधुर्य्यसुधानिधानम्
मनोविहङ्गानयनैकपाशः[1] ॥ २९ ॥
निरवद्यसमुद्यदुज्ज्वल-
स्वगुणश्रेणिमनोहराकृतिः ।
त्रिजगज्जनचित्तचित्रक-
न्नयनानन्दसिताभ्रवर्त्तिका ॥ ३० ॥
अवनीतलवर्त्तिलोचना-
मृतवर्त्तिः प्रमदैकमन्दिरम् ।
घनविस्मयचित्रशालिका
हृदयाम्भोरुहभानुमण्डलः ॥ ३१ ॥
हृद्यतरद्युतिवारिपयोधि-
र्लोकविलोचन[2]शीतमयूखः ।
चारुतमापघनौघनिवेशो
भूवलयस्थितविस्मयहेतुः[3] ॥ ३२ ॥

(२९) अव्याजमनौपाधिकं स्वाभाविकं यन्माधुर्य्यं सौन्दर्य्यं तदेव सुधा। चारुत्वादमतोर्मधुरः।

(३०) निरवद्यम् अनिन्द्यं सिताभ्रवर्त्तिका कर्पूरवर्त्तिका।

(३२) अपघनौघनिवेशोऽङ्गनिवहसंस्थानभेदः।

---

१ मनोविहङ्गाहरणैकपाशः (S).

२ विलोकनशीतमयूखः (S).

३ भूवलयस्थितिविस्मयहेतुः (S).

मुख्यास्थानी सम्पदां सम्मदानां
लीलाशाला भाविता भावितानैः।
पुंसां नेत्रक्षेत्रपीयूषवृष्टि-
र्विश्वोद्दामाश्चर्य्यहर्य्यक्षशैलः॥ ३३॥
उद्यदुज्ज्वलगुणौघमेदुरो
रामणीयकविलासमन्दिरम्।
सुन्दरावयवसन्निवेशनं
कान्तकान्तिभरभासुराकृतिः॥ ३४॥
गुणमणिप्रकरैकमहोदधिः
सकललोकविलोचनचन्द्रमाः।
विलसदुज्ज्वलकान्तिनिकेतनम्
सहृदयौघचमत्कृतिकारणम्॥ ३५॥
लसदङ्गरुचिप्रचयेन युतो
नयनौघमधुव्रतफुल्लवनम्।
हृदयाब्जविजृम्भणतीक्ष्णकरो
घनविस्मयसम्मदवासगृहम्॥ ३६॥

(३३) भावितानै र्द्दौर्घ्निविस्तारै र्भाविता घटिता। उद्दामं यदेवाश्चर्य्यं चमत्कारस्तदेव हर्य्यक्षः सिंहस्तस्य शैलः क्रीड़ापर्व्वतः।

(३४) मेदुरः स्निग्धो मनोज्ञ इति यावत्।

तड़ित्पुञ्जमञ्जुप्रसरत्प्रतीक-[1]
प्रभापूरदूरावधूतान्धकारः ।
मनोमीनहर्षप्रहर्षैकवर्षं
दृगम्भोरुहानन्दसन्दोहहेतुः ॥ ३७ ॥

अखिलजगदवेक्ष्यमाणलक्ष्मीः
स्वगुणविराजिभिरङ्गकैः प्रशस्यः ।
वसतिरतिवलक्षहंसपक्षप्रकर-
विजित्वरकीर्त्तिकौमुदीनाम्[2] ॥ ३८ ॥

निःशेषलोकपरितोषकरस्वरूपः
शोभान्वितावयवसुन्दरसन्निवेशः ।
दूरं निरस्तखलदुर्व्वचनावकाशो
व्याजृम्भमाणगुणसंग्रहणप्रवीणः ॥ ३९ ॥

प्रव्यक्ततत्तदखिलावयवानवद्यः
प्रोद्यन्निजोज्ज्वलगुणप्रकराभिरामः ।
आनन्दिभिः सहृदयैरभिनन्द्यमानः
स्वप्रक्रियाभिरभितश्च विराजमानः ॥ ४० ॥

(३७) प्रतीकं शरीरम् ।

(३८) वलक्षपक्षिणो हंसाः ।

१ प्रसर्पत्प्रतीकप्रभापूरदूरावधूतान्धकारः (S).

२ वसतिरतिवलक्षपक्षचन्द्रप्रकरविजित्वरकीर्त्तिकौमुदीनाम् (A).

2

कुतुकतरलचित्तैः सज्जनैः स्तूयमान
स्त्रिभुवनजननेत्रक्षेत्रपीयूषवृष्टिः।
प्रतिकलसमुदञ्चद्रूपसम्पन्निधानं
सकलमलविमुक्तः साधुवादेन युक्तः॥ ४१ ॥
मुखरखरखलोक्तिध्वान्तविध्वंसनेन्दु-
र्विलसदमलकायव्यायतानन्तकान्तिः।
अनणुगुणमणिश्रीश्रेणिविश्रामधाम
क्षपितसकलदोषः[1] सर्वसन्तोषहेतुः॥ ४२ ॥
समुद्यत्प्रत्यङ्गप्रसृमरमनोज्ञद्युतिभरो
मनोमीनाकृष्टिप्रबलवडिशं काममृगयोः।
घनाश्चर्य्यस्थानं जगति कुतुकोत्तानितदृशां
नराणामानन्दामृतलहरिदुग्धाम्बुधिरयम्॥ ४३ ॥
उच्चैश्चेतोहरिणहरणाखर्वगन्धर्वगीतं
तत्तन्नेत्रावलिमधुलिहां माकरन्दः प्रवाहः।
सर्व्वाश्चर्य्यप्रदसमुदयद्रूपसम्पन्निधानं
चञ्चद्रोचिःप्रचयसिचयच्छन्नसम्पन्नगात्रः॥ ४४ ॥

(४१) प्रतिकलसमुदञ्चदतिकलमं पूरयित्वा प्रतिकलं प्रत्यवयवं समुदञ्चदिति वार्थः।

(४३) काममृगयोर्मदनलुब्धकस्य।

(४४) माकरन्दप्रवाहः पुष्परसनिस्यन्दः। सिचयं वस्त्रं।

---

१ क्षयितनिखिलदोषः (S).

सकलजनताचित्ताश्चर्य्यप्रदप्रकटोल्लस-
न्मधुरिमपरीपाकोद्रेकस्फुरद्द्युतिसुन्दरः।
नयननलिनानन्दोल्लासग्रहाधिपमण्डलो
मिलदवयवश्रीरोचिष्णुर्निजान्वयभूषणम् ॥ ४५ ॥
लसद्घनरसच्छटानयनमीनयोर्जन्मिना-
मुदञ्चदतिसुन्दरप्रसृमरप्रभाभासुरः।
अमन्दगुणमन्दिरं[1] सुभगतालतामण्डपः
समस्तजनविस्मयप्रदसमुल्लसत्स्वाकृतिः ॥ ४६ ॥
अवयवसन्निवेशजितसर्वमनोज्ञचयो
घनवसुधाजनेक्षणसुधारससेचनकम्।
सहृदयमानसाम्बुजविजृम्भणतीक्ष्णकरो
द्युतिभरभासिताकृतितया[2]तिचमत्कृतिकृत् ॥ ४७ ॥
सर्व्वावद्यविनाकृतः कृतपरीरम्भः समस्तै[3]र्गुणै-
रानन्दैकनिदानमानदपतिक्ष्मावासिराशिस्तुतः[4]।

(४५) मधुरिमपरिपाकोद्रेकः सौन्दर्य्यपरिणामातिशयः।

(४६) घनरसच्छटा जनश्रेणी। जन्मिनां प्राणिनां। प्रसृमरः प्रसरणशीलः। भासुरः शोभनः। सुभगता श्रीः।

---

१ अनन्तगुणमन्दिरं (S).

२ द्युतिभरभाविताकृतितया (S).

३ समग्रैः (S).

४ मानवपतिक्ष्मावासिराशिस्तुतः (A).

उन्मीलन्निजकान्तिकेतकसमाकृष्टाक्षिपुष्पन्धयो
विद्वन्मानसराजहंसविसरावासाय सौधं सरः ॥ ४८ ॥
सान्द्रानन्दसुधासमुद्रलहरीसाम्राज्यमग्नात्मभिः
सर्वैः सर्वकलाकलापकुशलैः साकाङ्क्षमुद्वीक्षितः ।
उद्यद्भूद्यतरोरुकान्तिपटलीविन्यासरम्याकृतिः
साधारण्यपदव्यतीतसहजोन्मीलत्तनुश्रीभरः ॥ ४९ ॥
अङ्गप्रत्यङ्गरङ्गत्प्रचुरतरमहाकान्तिभाराभिरामः
निर्व्याजभ्राजमानानणिमनिजगुणग्रामविश्रामधाम[१] ।
लोकैरालोक्यमानः प्रमदजलपरिषिक्तनेत्रारविन्दैः
आनन्दस्यैकसौधं[२] सकलवसुमतीमण्डलीसारभूतः ॥५०॥

(४८) आनदपतिर्नदपतिः समुद्रस्तत्पर्य्यन्तं ये क्ष्मावासिनो लोकाः । अक्षिपुष्पन्धयश्चक्षुर्भ्रमरः ।

(४९) स एवं सुधासम्बन्धि सरः कासारः लहरी साम्राज्यं [तव ज्ञातिः वकः ?] साधारण्यपदव्यतीतम् असाधारणमित्यर्थः ।

(५०) अङ्गप्रत्यङ्गेति अङ्गं हस्तपदादि, प्रत्यङ्गं अङ्गुल्यादि, रङ्गत् प्रसरत् । निर्व्याजभ्राजमानो निसर्गरमणीयः अनणिमनिजगुणग्रामः अणोर्भावोऽणिमा अत्यल्पपरिमाणत्वं तेन रहितो यो निजगुणानां ग्रामः समूहः ।

---

१ निर्व्याजभ्राजमानानुपमनिजगुणग्रामविश्रामधाम (S).
२ आनन्दस्यैकसारः (S).

एवं साधारणैः शब्दैरौचित्येन निवेशितैः ।
दक्षैश्छन्दःसु सर्वेषु कर्त्तव्यं पदयोजनम् ॥ ५१ ॥

अथ संस्कृतप्राकृतयोः समाः ।

अथोच्यन्ते मया केऽपि संस्कृतप्राकृते समाः ।
अन्यच्च विततः शब्दा बालानां बुद्धिहेतवे ॥ ५२ ॥

अत्रादौ पुंलिङ्गाः ।

हाराहारविहारसारसरसाः[१] सम्भोगरोगासुराः
संहारासरवारवारणगणाष्टङ्कारतारारणाः[२] ।
लोलोल्लासविलासवायसहराहङ्कारहीराङ्कुराः
नीहारोरगरागतालतरलागोविन्दकन्दोदराः ॥ ५३ ॥

तरुणतरणिदासामोहसन्दोहभासाः[३]
खुरखरतरुघासा कासरारम्भहासाः ।
करकरिकिरिकीराः कोलकल्लोलधीरा
मलमलयकरीरा वामदेवासिवीराः ॥ ५४ ॥

(५३) हाराहारेत्यादि भाषाद्वये समाः समानरूपाः शब्दा इत्यर्थः । उल्लोलस्तरङ्गः । वायसः काकः । हीरो हीरकः । नीहारो हिमं । कन्दो मूलं ।

(५४) कासरो महिषः । किरिः शूकरः । करीरो वंशाङ्कुरः ।

१ समराः (S). २ भागकराः (S). ३ मासाः (S).

नगनरककरङ्का दण्डचण्डालरङ्काः
दरमरलकलङ्काः कम्बलाकारपङ्काः ।
खलवहलकुरङ्गा देहसन्देहसङ्गाः
परकुररतरङ्गाश्चार[1]सञ्चारभङ्गाः ॥ ५५ ॥
अरि-हरि-परिणाहाः कण्ठकुण्ठाहिदाहाः
परिसरझरहाहामञ्जुमञ्जीरवाहाः ।
अचलकुलकुमाराः कुम्भकुम्भीरमाराः[2]
विरलकवलजाराः सुन्दरोदारपाराः ॥ ५६ ॥
जम्बीरकेशरि[3]वराहमुरारिकालाः
काकोलकुन्तलचमूरुविरामवालाः ।
आरोह[4]राहुरणसङ्गरचोलतालाः
संसारकेरलसमीरणटङ्कमालाः ॥ ५७ ॥

(५५) करङ्को हस्तिपञ्जरः । कुररः पक्षिभेदः ।

(५६) परिणाहो विशालता । कुण्ठो मन्दः । झरः प्रवाहः । हाहा देवगायनः । मञ्जीरो नूपुरः । मारः कालः । कवलः ग्रासः । जारः उपपतिः । उदारो दातृमहतोः ।

(५७) काकोलो द्रोणः काकः । कुण्डलः केशः । चमूरुर्मृग-भेदः । आरोहो नितम्बः । सङ्गरो युद्धम् । चोलो देशभेदः ।

---

१ सङ्गरारम्भहासाः (S). २ चारु (S).
३ केसरि (A). ४ आलोलवाहुरणसङ्गरचोरभालाः (S)

आसारचामरतुरङ्गकुलीरशूराः
कङ्कालकन्दलकरालविलासपूराः ।
हेरम्बकम्बुविधुसिन्धुबुधान्धबन्धाः[1]
कुन्देन्दुमन्दरसमीरसमूहगन्धाः ॥ ५८ ॥

भौमाङ्कसङ्करकिरीटतमालकुञ्जाः ।
हिन्तालतोमरमहीरुहविम्बपुञ्जाः ।
हिण्डीरपिण्डवरसम्बर[2]कोणकाणाः
संरम्भसोमपरिरम्भविकारवाणाः ॥ ५९ ॥

वसन्तासववेशन्तवासवावासवासराः ।
कासारसारसरसाः किरणारुणवारणाः ॥ ६० ॥

तालः शब्दभेदस्तरुभेदो वा । केरलो देशभेदः । टङ्कः पाषाण-दारणः । भालो ललाटं ।

(५८) आसारो धारासम्पातः । कुलीरः कर्कटः । शूरः सूर्य्यः । कङ्कालो मध्यं । कन्दलस्तृणभेदः । करालो दन्तुरे तुङ्गे । पूरःप्रवाहः । कम्बुःशङ्खः ।

(५९) सङ्करो मिश्रणं । तोमरो वाणभेदः । विम्बः फलभेदो मण्डलं वा । सम्बरोऽसुरभेदः ।

(६०) वेशन्तः क्षुद्रसरः ।

---

१ बुधानुबन्धाः (S). २ रवसम्बर (S)

एते पुंल्लिङ्गाः।

हेला खेला कला माला रसाला काहला चला।
कीलालीलाऽवलावालाऽलोलादोलालसामसी ॥ ६१ ॥
धरणी धारणा गोणी रोहिणी रमणी मणी।
वीणा वाणी रसा वेणी रीढ़ा गङ्गा तरङ्गिणी ॥ ६२ ॥
कदली लहरी नारी रामा भेरी वसुन्धरा।
कालीकरालीचामुण्डारण्डारम्भातुलामही ॥ ६३ ॥

एते स्त्रीलिङ्गाः।

जलफलपलमूलंवारिकीलालतूलं
वलपललदुकूलंलिङ्गगम्भीरकूलम्।
सलिलकमलचीरं तुच्छराजीवनीरं
हलरजतकुटीरं दारुनालं पटीरम् ॥ ६४ ॥

(६१) रसाला पक्वान्नभेदः। काहला वाद्यभेदोऽचला पृथ्वी। कीला वह्निज्वाला। मसी कालिका।

(६२) धारणा योगाङ्गभेदः। गोणी व्रीहिस्थापनगोणादि सूत्रमयः पात्रभेदः। रोहिणी नक्षत्रभेदः। मणीतिलिङ्गद्वये ऽस्य वृत्तिः। रसा पृथ्वी। वेणी प्रवाहः केशसंस्कारो वा। रीढ़ा अवमानना।

(६३) कदली रम्भा मृगभेदो वा। भेरी वाद्यभेदः। रण्डा विधवास्त्री।

(६४) कीलालं जलवक्तयोः। पललं मांसं। चीरं वल्कलं।

कारणं रोहणं चेलं कुहराम्बरमन्दिरम् ।
कुड्मलं मण्डलं तामरसं कुण्डलमङ्गदम् ॥ ६५ ॥
पुरारविन्दलोहाङ्गतड़ागं करणं कुलम् ।
तोरणं मरणं तुङ्गमानमागारभासुरम्[1] ॥ ६६ ॥

एते नपुंसकलिङ्गाः ।

भण गच्छ देहि संहर कुरु चोरय मारयावगच्छेहि ।
अवलोकयावचिन्तय खादेति धातुजं विद्धि ॥ ६७ ॥

अथ निरोष्ठ्याः ।

नीहारहारहरिणाङ्कहराट्टहास-
कैलासकासरदनारदसिंहसङ्घाः ।
शेषाहिहंसघनसारहरीन्द्रनाग-
हिण्डीरनिर्जर[2]शरद्घनचन्द्रकान्ताः ॥ ६८ ॥
शृङ्गारसागरतड़ागजड़ागयाग-
हर्य्यक्षतक्षकनखक्षतदीक्षिताक्षाः ।

(६५) तामरसं पद्मम् ।

(६७) धातुजं क्रियापदं विद्धि जानीहि ।

(६८) घनसारः कर्पूरः ।

(६९) तड़ागो रत्नादिरचितालङ्कारः । जड़ोमूर्खः । अगः सर्व्वतोवृत्तकः । कीचको वंशभेदः । चारणः परिचारकः ।

१ तुङ्गमलमागारभासुरं (A).   २ निर्झरशरद्घनचन्द्रकान्ताः ।

नाराचकाचकचकीचकचञ्चरीक-
चाणक्यचारणगणक्षणकाणशोणाः ॥ ६९ ॥
संसारसारसरसारिरसालशाल-
कङ्कालकालकलिशैलखलालकार्काः ।
किञ्जल्ककल्ककरशङ्करकीरहीर-
लङ्केशकेशगरकेशरदेशलेशाः ॥ ७० ॥
आनन्दनन्दनधनञ्जयखञ्जरीटाः
कीटाग्निकण्टककटाहकटाक्षयक्षाः ।
दक्षात्ययज्ञजनकाञ्जलियत्नयन्त्रा-
रत्नाकरान्धकधराधरधीरसीराः ॥ ७१ ॥

एते पुंलिङ्गाः ।

गङ्गा गीता सती सीता सिद्धिः सन्ध्या गया गदा ।
आशीः काशी निशा नासा कान्तिः शान्ति दशा रसा
॥ ७२ ॥

(७०) रसाल आम्रः कल्को मानभेदः कीरः शुकः ।

(७१) कटाहो लौहपात्रभेदः सीरो लाङ्गलम् ।

(७२) आशीः भाग्यं शुभाशंसनं वा । काशी वाराणसी, नासा नासिका, दशा अवस्था वस्त्रैकदेशो वा, रसा पृथ्वी, आर्द्रा नक्षत्रभेदः, दृक् चक्षुः, कारा बन्धनगृहम्, सारी सारिका पक्षि-पाशको वा, दरी गृहम् । घटिका मुहूर्त्तः, खटिका कठिनी, कक्षा काञ्ची ।

आर्द्रानिद्राहरिद्राहृद्द्राक्षालाक्षाधृतिः क्वतिः।
छायाजायाकथाकान्ताधात्री रात्री रतिर्गतिः[1] ॥ ७३ ॥
कन्धराधारणाधाराताराकाराजराधरा।
आजीराजीरजन्यर्त्तिः कीर्त्तिः कन्या तटी नटी ॥ ७४ ॥
नारीसारीदरीदामीघटिकाखटिकाजटा।
कक्षारक्षाशिखासंख्याकालिन्दीकलिकाकला ॥ ७५ ॥

एते स्त्रीलिङ्गाः ॥

चरणकरणचक्रं श्रोत्रनक्षत्रतक्रं
रजतशतशरीरं क्षीरनीराब्धितीरं।
धनकनकनिधानं ध्यानसंस्थानदानं
नलिन[2]नगरगीतच्छत्रनेत्रास्थिगात्रम् ॥ ७६ ॥
आलिङ्गनस्नानशिरश्चरित्रं
जलस्थलस्थानकलत्रचित्रम्।
कीलालजालालकनालदैन्यं
लिङ्गाङ्गनारण्यहिरण्यसैन्यम् ॥ ७७ ॥
अङ्गनाजिनयानासृक्काञ्चनाननकाननं।
हाटकं नाटकं नाट्यं तैलं चैलं[3] रसातलम् ॥ ७८ ॥

(७७) नालं पद्मदण्डः, अङ्गनं चत्वराजिरे, हिरण्यं सुवर्णम्।
(७८) अजिनं चर्म्म, असृक् शोणितं।

१ क्वतिः (S). २ गरलगात्रं छत्रनेत्रास्थिदात्रं (S). ३ चेलं (S).

अदनं मदनं ज्ञानं[1] निदानं दधि चन्दनं।
अक्षरं लक्षणं लक्ष्यं शस्त्रं शास्त्रं दलं हलम्॥ ७९ ॥

एते नपुंसकलिङ्गाः॥

आशास्तेऽस्ति चकास्ति निन्दति सृजत्याशंसति क्रीड़ति
ध्यायत्यर्च्चति याचते व्यतिहरत्याराध्यति चस्यति।
शेते गच्छति यच्छतीच्छति नयत्यायाति हन्तीहते
ऽश्नाति स्नाति ददाति याति जयतीत्याद्याः क्रियाश्चिन्त-
येत्॥ ८० ॥

इति प्रथमस्तवके सामान्यशब्दोनाम द्वितीयं कुसुमम्॥०॥

---

१ दानं (S).

अथ वर्ण्यानि कथ्यन्ते तानि यानि कवीश्वरैः।
महाकाव्यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु बबन्धिरे ॥ १ ॥
राजा राजवधूः पुरोहितकुमारामात्यसेनाधिपाः
देशो ग्रामपुरीसरोऽब्धिसरिदुद्यानाद्यरण्याश्रमाः।
मन्त्रो दूतरणप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्त्विनेन्दूदयाः
वीवाहो विरहस्वयम्वरसुरापुष्पाम्बुखेलारतम् ॥ २ ॥
नृपे कीर्त्तिः प्रतापाज्ञादुष्टशास्तिविवेकिताः।
धर्म्मप्रयाणसंग्रामशास्त्राभ्यासनयक्षमाः ॥ ३ ॥
प्रजारागोऽरिशैलादिवासोरिपुरशून्यता।
औदार्य्यधैर्य्यगाम्भीर्य्यशौर्य्यैश्वर्य्योद्यमादयः ॥ ४ ॥

(२) मृगयाश्वेभर्त्त्विनेन्दूदया इति मृगया च अश्वश्च इभश्च ऋतवश्च इनेन्दूदयौ च ते तथा। वीवाहइति उपसर्गस्य घञ-मनुष्येभ्यो बहुलमितिदीर्घः, स्वयम्वरसुरापुष्पाम्बुखेलारतम् इति स्वयम्वरश्चसुरापुष्पाम्बूनिच खेला च रतञ्च तेषां समाहारस्तथा।

(३) नृपइत्यादि आज्ञा शासनम् इदमहमवश्यं करिष्यामि इति दृढ़निश्चयः, विवेकिता सदसद्विचारः, औदार्य्यं दातृत्व तथाच उदारो दातृमहतोः, धैर्य्यं पाण्डित्यं, गाम्भीर्य्यमनवगाह्यहृद-यत्वं, शौर्य्यं शूरत्वं, आश्चर्य्यं चमत्कारित्वं, उद्यमः परजयोत्साहः।

१ शौर्य्यैश्वर्य्योद्यमादयः (S).

देव्यां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्मथाः ।
त्रपाचातुर्य्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः ॥ ५ ॥

वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकं ।
कपोलाधरनेत्रभ्रूकटाक्षरदभाषणम् ॥ ६ ॥

गण्डबाहुकरोरोजनाभीमध्यवलित्रयं ।
रोमालिश्रोणिजङ्घोरुगतिक्रमनखंक्रमात् ॥ ७ ॥

पुरोहितो हितो वेदस्मृतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्योविमलाचारः प्रतिकर्त्तापदामृजुः ॥ ८ ॥

कुमारे शस्त्रशास्त्रश्रीकलाबलगुणोच्छ्रयाः ।
वात्यालीखुरलीराजभक्तिः सुभगतादयः ॥ ९ ॥

मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुद्धतो बुद्धिमान् क्षमी ।
आन्वीक्षिक्यादिकुशलः परिच्छेदी स्वदेशजः ॥ १० ॥

सेनापतिर्जितायासः स्वामिभक्तः सुधीरभीः ।
अभ्यासी वाहने शस्त्रे शास्त्रे च विजयी रणे ॥ ११ ॥

(५) सौभाग्यं पतिस्नेहः, शीलं सद्वृत्तं, मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

(९) वात्यालीखुरली वादित्रघटाभ्यासः ।

(१०) आन्वीक्षिक्यादिकुशलः तर्कनीतिशास्त्रादिनिपुणः परिच्छेदी कार्य्याकार्य्यनिर्णेता ।

देशे[1] रत्नखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः।
दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः॥ १२॥
ग्रामे धान्यलतावृक्षसरसीपशुपुष्टयः।
क्षेत्रावहट्ट[2]केदारग्रामेयसुखविभ्रमाः॥ १३॥
पुरेऽट्टपरिखावप्रप्रतोलीतोरणध्वजाः।
प्रासादाध्वप्रपारामवापीवेश्यासतीत्वरी॥ १४॥
सरस्यम्भो लहर्यम्भो गजाद्यम्बुजषट्पदाः।
हंसचक्रादयस्तीरोद्यानस्त्रीपान्थकेलयः॥ १५॥

(१२) नदीमातृकता नद्यम्बुपालितत्वं आदिशब्दाद्देवमातृकता च।

(१३) अवहट्टं हट्टं क्षुद्रविपणिस्थानं, ग्रामेयी नापित्यादिस्त्री तस्याः सुखविभ्रमाः सुखविलासाः।

(१४) अट्टं इष्टकागृहं, वप्रः प्राकारः, प्रतोली रथ्यातोरणो वहिर्द्वारं, अध्वा राजमार्गः, प्रपा पानीयशालिका, आराम उपवनं वापी दीर्घिका, सती साध्वी, इत्वरी गुप्तवेश्या।

(१५) अम्भोगजादि जलवारणादि आदिशब्दाज्जलमानुष जलसिंहादयः। हंसचक्रादयः हंसः ख्यातः, चक्रः चक्रवाकः, आदिशब्दात्मद्गुकारण्डवादि।

---

१ वहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः (S).
२ क्षेत्रावघट्टकेदारग्रामेयसुखविभ्रमाः (A).

अब्धौ द्वीपाद्रिरत्नोर्म्मिपोतयादो[1]जलप्लवाः ।
विष्णुः कुल्यागमश्चन्द्राद्वृद्धिरौर्व्वोऽभ्रपूरणम्[2] ॥ १६ ॥
सरित्यम्बुधियायित्वं वीच्यो जलगजादयः ।
पद्मानि षट्पदा हंसचक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ १७ ॥
उद्याने सरणिसर्व्वफलपुष्पलताद्रुमाः ।
पिकालिकेलिहंसाद्याः क्रीड़ावाप्यध्वगस्थितिः ॥ १८ ॥
शैले मेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्झराः ।
शृङ्गपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः ॥ १९ ॥

(१६) द्वीपाः सिंहलादयः अद्रयो मैनाकादयः, पोतो नौकाप्रभेदः, यादो जलजन्तुः, जलप्लवो जोयार इति ख्यातो जलप्रवाहः, जलशय्यागतो विष्णुः, कुल्या नदी, कुल्यमस्थि कुल्या-नीरप्रतोलिका तासामागमः प्रवेशः, और्व्वो वड़वानलः, अभ्रपूरणं मेघजलपूरणं ।

(१७) अम्बुधियायित्वं समुद्रप्रवेशः ।

(१८) सरणिः पद्धतिः ।

(१९) धातुर्गैरिकादिः, निर्झरो वारिप्रवाहः पादाः, प्रत्यन्त-पर्व्वताः, वनजीवादि सिंहव्याघ्रादि, आदिना किरातादयः, उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः ।

---

१ जलोद्भवाः (A) २ अब्धिपूरणम् (A).

अरण्येऽहिवराहेभयूथसिंहादयो द्रुमाः ।
शुककाककपोताद्याभिल्लभल्लदरादयः ॥ २० ॥
आश्रमेऽतिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशान्तता ।
यज्ञधूमो मुनिसुता द्रुसेको वल्कलं द्रुमाः ॥ २१ ॥
मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिषाड्गुण्योपायसिद्धयः ।
उदया[१]श्चिन्तनीयाश्च स्थैर्य्योन्नत्यादिसूक्तयः ॥ २२ ॥
दूते स्वस्वामितेजःश्रीविक्रमौन्नत्यकृद्वचः ।
शत्रुक्षोभकरी चेष्टा धार्ष्ट्यं दाक्ष्यमभीरुता ॥ २३ ॥

(२०) भिल्लभल्लौ वनमानुषभेदौ ।

(२१) एणविश्वासो हरिणविश्रम्भः, हिंस्रशान्तता हिंस्राणां व्याघ्रादीनां शान्तता शशकादिभिः सिंहाद्यवस्थानात्, द्रुसेको द्रुमाणां सेचनं ।

(२२) पञ्चाङ्गानि विपत्प्रतीकारदेशकालविभागादयः, तिस्रः शक्तयः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः, षड्गुणा एव षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहयानासनादयः उपायाः सामदानभेददण्डाः, मन्त्रोत्साहप्रभावजास्तिस्रः सिद्धयः, सूक्तयः शोभनवचनानि ।

(२३) स्वामिनोनृपादेस्तेजः प्रतापः श्रीः सम्पत् विक्रमः शौर्य्यं औन्नत्यं महत्त्वञ्चैतानि करोति यद्वर्णनां धार्ष्ट्यं निस्त्रपत्वं दाक्ष्यं राजकार्य्ये दक्षता ।

---

१ उदर्काश्चिन्तनीयाश्च (A).

युद्धे तु वर्म्मबलचाररजांसितूर्य्य-
निस्वाननादशरमण्डपरक्तनद्यः ।
छिन्नातपचरथचामरकेतुकुन्ति-
मुक्ताः सुरीवृतभटाः सुरपुष्पवृष्टिः ॥ २४ ॥
प्रयाणे भेरिनिस्वानभूकम्पबलधूलयः[1] ।
करभोक्षध्वजच्छत्रबाणशकटवेसराः ॥ २५ ॥
मृगयायां श्वसञ्चारो वागुरालीकवेषता[2] ।
भटहक्का[3] मृगत्रासः सिंहयुद्धं गतित्वरा ॥ २६ ॥
अश्वे वेगित्वमौन्नत्यं तेजः सल्लक्षणस्थितिः ।
खुरात् खातरजोरूपं जातिर्गतिविचित्रता ॥ २७ ॥

(२४) युद्धकार्य्ये वर्म्म सन्नाहः, चारश्च गूढ़पुरुषः, तूर्य्यं वाद्यभाण्डं तस्य निस्वानो निनादः, नादः हेति-हननेत्यादिशब्दः सुरीदेवस्त्रीजनस्तेनवृता भटाः ।

(२५) करभः उष्ट्रः, उक्षाणो वृषभाः, वेसरो गर्द्दभ्यामश्वतो जातोऽश्वः ।

(२६) श्वसञ्चारः शुनो भषकस्य भ्रमणं, वागुरा मृगबन्धनी-रज्जुः, अलीकवेषता मृगधारणार्थं कपटवेषः, नीलवेशेति च पाठः भटहक्का योधकृत् हक्काशब्दः, भटटक्केति च पाठः ।

(२७) औन्नत्यम् उच्छ्रायः, सल्लक्षणस्थितिः देवमणिप्रभृतीनाम्

---

१ रणधूलयः (S). २ नीलवेशता (S). ३ भटटक्का (A).

गजे सहस्रयोधित्वमुच्चत्वं कर्णचापलम्।
अरिव्युहविभेदित्वं कुम्भमुक्तमदालयः ॥ २८ ॥
सुरभौ दोला कोकिलमारुत-
सूर्य्यगतितरुदलोद्भेदाः[1]।
जातीतरपुष्पचयाम्रमञ्जरी
भ्रमरझङ्काराः ॥ २९ ॥
ग्रीष्मे पाटलमल्लीतापसरः
पथिकशोषवातोल्काः।
सक्तुप्रपास्त्रीमृगतृष्णा-
म्रादिफलपाकाः ॥ ३० ॥

आवर्त्तरूपाणां प्रशस्तलक्षणानां स्थितिः, रूपं सौन्दर्य्यं, जातिः कौलिन्यं, गतिविचित्रता राधादिगमवैचित्रम्।

(२८) सहस्रयोधित्वं सहस्रेण सार्द्धं युद्धक्षमत्वम्, उच्चत्वं औन्नत्यं, कर्णचापलं कर्णयोश्चाञ्चल्यं, अरिव्यूहविभेदित्वं अरीणां व्यूहो बलविन्यासः समूहो वा तद्भेदित्वं, मदालयो मदजलपायिनो भ्रमराः।

(२९) सुरभौ वसन्ते, दोला हिन्दोला, सूर्य्यगतिः रवेरुत्तरायणं, जातीतरः मालत्या अन्यः। तथा च न विकसति वसन्ते कोऽप्यहेतुरिति।

(३०) सरः, पथिकयोः शोषः, वातो झञ्झामारुतः, उल्का

१ कम्प्रगतितरुदलोद्भेदाः (S).

वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमाः
पङ्ककन्दलोद्भेदौ[1]।
जातीकदम्बकेतकझञ्झानिल-
निम्नगालिप्रीतिः ॥ ३१ ॥
शरदीन्दुरविपटुत्वं जलाच्छता-
गस्त्यहंसवृषदर्पाः।
सप्तच्छदपद्मसिताभ्रधान्य-
शिखिपक्षमदपाताः ॥ ३२ ॥

अभ्युत्पातः, प्रपा पानीयशालिका, प्रपास्त्री तद्वर्त्तिनी मृग-तृष्णामरुमरीचिका।

(३१) घनशिखिस्मयो घनो मेघः, शिखी मयूरो घन-मयूरयोः स्मयो गर्व्वः, हंसगमाः हंसगतं, हंसानां गमो मानससरः प्रतिगमनं, पङ्कः कर्द्दमः, कन्दलस्तृणभेदस्तयोरुद्भेद उद्गमश्च। जाती मालती, झञ्झानिलः उत्कटवातवाहित्वं, निम्नगा नदी, अलिनः कृषकास्तेषां प्रीतिः।

(३२) जलाच्छता वारिनैर्म्मल्यं, अगस्त्यमुनेर्हंसस्य वृषभस्य च [दर्पाः] पद्मः, सिताभ्रः शुक्लमेघः, शिखिनो मयूरस्य मदपक्षयोः पातः पतनम्।

---

[1] पङ्कजकर्द्दमोद्भेदौ (S).

हेमन्ते दिनलघुता शीतयवस्तम्ब-
मरुवका हिमानि।
करीष[1]पुष्पधूपरिकुन्दाम्बुजदाह-
शिशिरोत्कर्षाः ॥ ३३ ॥

सूर्य्येऽरुणता रविमणिचक्राम्बुज-
पथिकलोचनप्रीतिः।
तारेन्दुदीपकौषधि-
घूक[2]तमश्चौरकुमुदकुलटार्त्तिः ॥ ३४ ॥

चन्द्रे कुलटाचक्राम्बुजग्लानि-
र्विरहितमोर्त्तिरौज्ज्वल्यम्।
जलधिजलनेत्रकैरवचकोर-
चन्द्राश्मदम्पतिप्रीतिः ॥ ३५ ॥

(३३) मरुवकं पुष्पभेदो मरुया इति ख्यातः, करीषं शुष्क-गोमयं तद्धूमः, अम्बुजदाहः पद्मम्लानिः।

(३४) अरुणता लौहित्यं, रविमणिः सूर्य्यकान्तः, घूकः पेचकः।

(३५) औज्ज्वल्यं प्रसन्नता, कैरवं कुमुदं, चकोरः पक्षिभेद-श्चन्द्राश्म चन्द्रकान्तमणिः दम्पती जायापती।

---

१ शिरीष (S). २ प्रभूततमः (S).

विवाहे स्नानशुभ्राङ्ग[1]भूषोलूलुत्रयीरवाः ।
वेदीसङ्गीततारेक्षा लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥ ३६ ॥
विरहे तापनिःश्वासचिन्तामौनकृशाङ्गताः ।
अब्दसंख्या निशादैर्घ्यं जागरः शिशिरोष्णता ॥ ३७ ॥
स्वयम्वरे शचीरक्षामञ्चमण्डपसज्जनं[2] ।
राजपुत्रीनृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् ॥ ३८ ॥
सुरापाने विकलता स्खलनं वचने गतौ ।
लज्जामानच्युतिः प्रेमाधिक्यं रक्ताक्षताभ्रमाः ॥ ३९ ॥

पुष्पावचये पुष्पावचयः
पुष्पार्पणार्थिता दयिते ।
माना गोत्रस्खलनेर्षा-
वक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः ॥ ४० ॥

(३६) शुभ्राङ्गः निर्म्मलाभ्यङ्गः, उलूलुर्जिह्वाध्वनिः, त्रयीरवः वेदध्वनिः, वेदी परिष्कृता भूमिः, तारेक्षा अरुन्धतीदर्शनं, लाजा भृष्टधान्यम् ।

(३७) अब्दसंख्या वत्सरगणनम् ।

(३८) नृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनं नृपाणामाकारो रूपम् अन्वयो वंशश्चेष्टा ईहितम् एषां प्रकटनम् ।

(४०) पुष्पार्पणार्थिता दयिताया नायकविषये पुष्पाणाम् अर्पणे आसक्तिः, गोत्रस्खलनेर्ष्या सपत्नीनां नामस्खलनेन दयित-

१ स्नानशुद्धाङ्ग (S). २ मञ्चमण्डपसज्जता (S).

जलकेलौ सरःक्षोभश्चक्रहंसापसर्पणम्।
पद्मम्लानिपयोबिन्दुदृग्रागो भूषणच्युतिः॥ ४१॥
सुरते सात्त्विका भावाः सीत्काराः कुड्मलाक्षता।
काञ्चीकङ्कणमञ्जीररावोऽधरनखक्षते[1]॥ ४२॥
वर्ण्येषु वर्ण्यभावानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम्।
सुधीभिश्चिन्त्यमानानां भवत्येवमनन्तता॥ ४३॥

विषये ईर्ष्या, सुरतादिनिमित्तं रहोनय नायकं प्रति नायिकाया इदमितोपि दूरे रमणीयं कुसुममारामं विचिनुव इत्यादि-वचनभङ्गी वक्रोक्तिः, भ्रमरादिझङ्कारं श्रुत्वा साध्वसच्छलेन नायकालिङ्गनं सम्भ्रमाश्लेषः।

(४१) चक्रहंसापसर्पणं चक्रवाकहंसयोः पलायनं, दृग्रागश्चक्षु-र्लौहित्यं, भूषणच्युतिः भूषणानां वलयादीनां जले करतालि-कादिना च्युतिः पतनम्।

(४२) सात्त्विका भावा सत्त्वोद्रेकभावा भावविकारास्तथाच स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः गात्रहर्षोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रुप्रलय-मित्यष्टौ सात्त्विका मताः। कुड्मलाक्षता आकुञ्चितनयनत्वं, काञ्ची मेखलादाम, कङ्कणो वलयः, मञ्जीरं नूपुरं, एषां रावो ध्वनिः, काञ्चीशब्दस्तु सुरतवैपरीत्ये भवति रदनखक्षते दन्तनखरयोर-धरस्तनादौ दंशनाघातौ।

(४३) वर्ण्येषु वर्णनीयेषु वर्ण्यभावानां वर्णनीयपदार्थानाम्।

[1] रदक्षतम् (S).

असतोऽपि निबन्धेन निबन्धेन सतोऽपि वा[१] ।
नियमेन च जात्यादेः कवीनां समयस्त्रिधा ॥ ४४ ॥

असतोऽपि निबन्धे यथा ;—

रत्नानि यत्र तत्राद्रौ[२] हंसाद्यल्पजलाशये ।
जलेभाद्यं नभोनद्यामम्भोजाद्यं नदीष्वपि ॥ ४५ ॥
तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता ।
अञ्जलिग्राह्यता कुम्भोपवाह्यत्वं शशित्विषः ॥ ४६ ॥
शुक्लत्वं कीर्त्तिहासादौ कार्ष्ण्यं चाकीर्त्तिपापयोः ।
प्रतापे रक्ततोष्णत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥ ४७ ॥

(४४) असतोऽपि वस्तुतोऽविद्यमानस्यापि सतोऽपि वस्तुतो विद्यमानस्यापि, जात्यादेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यस्य समय आचारः सम्प्रदायक्रमः, तथाच समयः शपथाचारकालसिद्धान्तयुक्तिष्विति ।

(४५) यत्र तत्राद्रौ रोहणादिगिरेरन्यत्रापि गिरौ, अल्पजलाशये पल्वलादौ, जलेभाद्यं जलवारणादि, नभोनद्याम् आकाशगङ्गायाम् ।

(४६) सूचिभेद्यता सूचिः सूक्ष्मशलाका तया विदार्य्यता, कुम्भोपवाह्यत्वं कलसैः पूरणीयत्वं, शशित्विषः ज्योत्स्नायाः ।

(४७) कीर्त्तिहासादौ आदिशब्दात् गुणसाधुमनः-प्रभृतयः, अकीर्त्तिपापयोः कुकीर्त्तिपापादौ आदिशब्दात् अगुणदोष-खलमनः-प्रभृतयः ।

१ सतोऽपि च (S). २ यत्रतत्राब्धौ (A).

विभावर्य्यां भिन्नतटाश्रयणं चक्रवाकयोः ।
ज्योत्स्नापानं चकोराणां चतुष्कत्वं पयोनिधेः ॥ ४८ ॥

सतोऽप्यनिबन्धो यथा ;—

वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने ।
अशोके च फलं ज्योत्स्नाध्वान्ते कृष्णान्यपक्षयोः ॥ ४९ ॥
कामिदन्तेषु कुन्दानां मुकुलेषु च रक्तता ।
हरितत्वं दिवा नीलोत्पलानाञ्च विकासिता[1] ॥ ५० ॥
वर्णयेन्नसदप्येतन्नियमोऽथ प्रकाश्यते ।
भूर्जत्वग्घिमवत्येव मलये ह्येव चन्दनम् ॥ ५१ ॥
सामान्यग्रहणे शौक्ल्यं छत्राभ्रःपुष्पवाससाम् ।
कृष्णत्वं केशकाकाहिपयोनिधिपयोमुचाम् ॥ ५२ ॥
रक्तत्वं रत्नबन्धूकविम्बाम्भोजविवस्वताम् ।
तथा वसन्त एवान्यपुष्टानां कलकूजितम् ॥ ५३ ॥

(४८) विवर्णं यदसदप्येतद् इत्यत्र चतुष्कत्वं पयोनिधेः ।

(४९) ज्योत्स्ना च ध्वान्तञ्च ते ।

(५०) कामिदन्तेषु रक्तत्वं कुन्दानां मुकुलेषु च हरितत्वमित्यन्वयः ।

(५१) (५२) (५३) भूर्जत्वगित्यादि जातिनियमः शौक्ल्यमित्यादि गुणनियमः कूजितमित्यादि क्रियानियमः कमलेत्यादिक्रियाद्रव्यनियमः ।

---

१ विकाशितम् (S).

वर्षास्वेव मयूराणां रुतं नृत्यं च वर्णयेत्।
नियमस्य विशेषोऽथ पुनः कश्चित् प्रकाश्यते ॥ ५४ ।

कमलासम्पदोः कृष्णहरितोर्नागसर्पयोः।
पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखादिषु ॥ ५५ ॥

चन्द्रे शशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः।
दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसम्मतम् ॥ ५६ ॥

बहुकालजन्मनोऽपि शिवचन्द्रस्य बालता।
मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ॥ ५७ ॥

इति प्रथमस्तवके वर्ण्यस्थितिर्नाम
तृतीयं कुसुमम् ॥

---

(५५) कमलासम्पदोर्लक्ष्मीराजसम्पत्त्योः, कृष्णहरितोः असितपलाशवर्णयोः, स्वर्णं कनकं, परागः कौसुमरेणुः, अग्निशिखादिष्विति आदिशब्दात् सूर्य्यकराणाञ्च।

(५६) शशैणयोः शशहरिणयोः, दानवा दनुतनया असुराः सुरविरोधिनः, दैत्या दितिपुत्राः, ऐक्यमित्यनेन कमलादेः सर्व्वस्यान्वयः।

अथ कथादिके राजवर्णनाद्युपयोगिनः ।
अनुप्रासस्य सिद्ध्यर्थं[1] वर्णान् कतिपयान् ब्रुवे ॥ १ ॥
वर्णानामनुवृत्तिर्या नातिदूरान्तरस्थितिः ।
अनुप्रासः स तेनैव सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ २ ॥
गतालङ्कारशङ्कोऽपि काव्यबन्धो विराजते ।
वर्णाः सद्योऽर्णवोद्गीर्णसुधाविस्पर्द्धिनो[2] यदि ॥ ३ ॥
मृगनाभिसनाभिश्रीः श्रीकण्ठाकुण्ठकण्ठरुक् ।
सतो यतो यदच्छायो घनाघनघनद्युतिः ॥ ४ ॥
स्वर्धुनी ते धुनीते ऽघं निर्यन्निर्जरनिर्झरा ।
मेदुरापा दुरापात्वामक्षता रक्षतात् क्षतात् ॥ ५ ॥

(१) अथ कथादिके आख्यायिकादौ प्रस्तुतकथास्तवके वा ।

(२) अनुवृत्तिः पश्चाद्वृत्तिः, अनु पश्चात् प्रकर्षेण आसनं क्षेप इति कृत्वा ।

(३) सद्यः तत्काले अर्णवात् उद्गीर्णा उद्यता सुधा तां विस्पर्द्धितुं शीलास्ते ।

(५) ते तव अघं पापं धुनीते नाशयति, कीदृशी निर्यन् निर्गच्छन् इन्‌लगताविल्यस्य धातोः शतरि रूपं, निर्जरो निर्मलो निर्झरो वारिप्रवाहो यस्याः सा, तथा सा किम्भूता पुनर्मेदुरापा

---

१ शिक्षार्थम् (S).

२ सद्योऽर्णवोदीर्णसुधाविस्पर्द्धिनः (S).

अर्य्यमावर्य्यमाहात्म्यः कोकशोकविमोककृत्।
कीनाशभीनाशकरः प्रवालप्रवलच्छविः॥ ६॥
घनाभोगे नभोगे त्वां सेवते देवतेश्वरः।
वन्देऽहं गतसन्देहं विमलं कमलं तव॥ ७॥
स्फुर्जद्धूर्जटिसङ्काशः कोपे गोपतिकेतनः[१]।
वैरिमर्दी कपर्दी च निस्तन्द्रश्चन्द्रचूड़वत्॥ ८॥
रणे गणेशसंकाशो गतार्त्तिः कार्त्तिकेयवत्।
श्रीमान् रामाभिरामश्रीः स त्रिविक्रमविक्रमः॥ ९॥
विश्वरूपसरूपश्रीः[२] क्रतुपूरुषपौरुषः।
श्रीवत्सलाञ्छनच्छायो धरणीधरदुर्द्धरः॥ १०॥

स्निग्धजला अः समासान्तः, दुरापा दुष्प्रापा त्वां चतात् चयात् रचतात् रचतु, कीदृशी अचता न विद्यते चतं चयो यस्याः सा।

(६) अर्य्यमा सूर्य्यः, कोकश्चक्रवाकः, कीनाशो यमः, तस्मात् या भीस्तस्य नाशकरः प्रवालो विद्रुमः, नवपल्लवे।

(७) नभोगे गङ्गे घनाभोगे घनो निविड़ आभोगः परिपूर्णता यस्याः घनभोग इति च पाठः कमलं वारि अलम् अत्यर्थं वा।

(८) गोपतिकेतनः वृषभध्वजः कपर्द्दीव शिव इव निस्तन्द्रः निरालस्यः।

(९) त्रिविक्रमः वामनः त्रयो विक्रमास्तेन सहितः।

(१०) क्रतुपूरुषो विष्णुः।

---

१ कोपगोपतिकेतनः (S). २ विश्वरूपस्वरूपश्रीः (S).

विष्टरश्रवसाविष्टश्छद्मना पद्मनाभवत् ।
रराज राजराजश्रीः पितामहमहा महान् ॥ ११ ॥
कश्चित् दुश्च्यवनप्रायः पाकशासनशासनः ।
श्रीमानिन्द्र इवोन्निद्रः समन्युः शतमन्युवत् ॥ १२ ॥
निविड़ौजा विड़ोजोवदनघो मघवानिव ।
जम्भदम्भजिदारम्भः प्रत्यूहव्यूहवर्जितः ॥ १३ ॥
महीमहीयान् संसारसारः शक्रपराक्रमः ।
सङ्कल्पकल्पवृक्षश्रीः प्रज्ञावज्ज्ञातवाग्यतिः ॥ १४ ॥

(११) विष्टरश्रवसा कृष्णेण विष्टः कृतावेशश्छद्मना कैतवेन, राजानो यक्षास्तेषां राजा कुवेरः तद्वत् श्रीर्यस्य, पितामहो ब्रह्मा तद्वन्महस्तेजो यस्य ।

(१२) दुश्च्यवनप्राय इन्द्रतुल्यः पाकशासन इन्द्रस्तद्वत् शासनम् आज्ञा यस्य, उन्निद्रो निरालस्यः, समन्युः सक्रोधो यज्ञसहितो वा ।

(१३) निविड़ौजा निविड़मोजो यस्य स तथा विड़ौजा इन्द्रस्तद्वन्न विद्यते अघं पापं यस्येति अनघः जम्भोऽसुरस्तस्य दम्भ-जित् इन्द्रस्तद्वदारम्भो यस्य, प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य व्यूहो वृन्दम् ।

(१४) सङ्कल्पो मनोरथः ।

श्रीरङ्गरङ्गदङ्गश्रीर्बलिर्बालिबलाद्बली ।
नयज्ञयज्ञपुरुषः शिपिविष्टनिविष्टधीः ॥ १५ ॥
स्मरघस्मरसङ्काशो भाग्यसौभाग्यभाग्यसौ ।
धुर्य्यमाधुर्य्यसारश्रीः[१] कुशली मुषली यथा ॥ १६ ॥
रुचिरो रुचिरोचिष्णुः क्षमया क्षमया समः ।
कामसंकाशसत्कीर्त्तिः सर्व्वदा सर्व्वकामकृत्[२] ॥ १७ ॥
प्रीणाति प्राणिनामेष मनोहरमनोहरः ।
महादेवमहादेवः करुणावरुणालयः ॥ १८ ॥
तनयो विनयोपेतः केतकश्वेतकीर्त्तिमान् ।
राजते राजतेजोभिः कविराजिविराजितः ॥ १९ ॥

(१५) श्रीरङ्गः कृष्णस्तद्वत् रङ्गन्ती उद्यन्ती अथवा श्रीः शोभा रङ्गः खेला ताभ्यां रङ्गन्ती अङ्गश्रीर्यस्य, शिपिविष्टः कृष्णः ।

(१६) स्मरस्य घस्मरो भक्षको महादेवः, भाग्यसौभाग्ययोर्भागोऽस्यास्तीति स तथा धूर्य्यो धुरीणः तस्य यन्माधुर्य्यं लावण्यं तेन सारः श्रीर्यस्य, कर्म्मधारयो वा मुषली बलभद्रः ।

(१७) क्षमया क्षान्त्या क्षमया पृथ्व्या समः ।

(१८) हरवन्मनोहरः अयं देवो राजा महादेववन्महो यस्येति तथा करुणा कृपा तस्या वरुणालयः समुद्रः ।

---

१ धुर्य्यमाधुर्य्यमारश्रीः (S). २ सर्व्वदानकृत् (S).

मणिद्युमणिदुष्प्रेक्ष्योज्ज्वलदुज्ज्वलभूषणः।
उद्दामधामकामश्रीर्धर्म्मकर्म्मणि शर्म्मभाक्[1] ॥ २० ॥
भूखण्डाखण्डलः काण्डचण्डकोदण्डपण्डितः।
प्रचण्डकुण्डलोद्दण्डगण्डमण्डलमण्डितः ॥ २१ ॥
सन्निधानं निधानं तेऽकरवं नरवन्दितः।
नितरां वितराम्बूनि राजसे राजसेवक ॥ २२ ॥
हारमणी रमणीया नाकनायकनायिका।
भाविता भावितानेन कलिता ललितालकैः ॥ २३ ॥

(२०) मणिश्च द्युमणिः सूर्य्यश्च तद्वद्दुष्प्रेक्ष्यो दुर्दर्शः, शर्म्म सुखं भजते इति शर्म्मभाक् भजो ण्विः।

(२१) भूखण्डाखण्डलः भूमीन्द्रः काण्डेन शरेण चण्डः कोदण्डः धनुस्तत्र पण्डितः।

(२२) सन्निधानं सान्निध्यं, निधानं धनं, अकरवं करोमि स्म नितरामतिशयेन अम्बूनि वितर देहि।

(२३) हारमणीभिः रमणीया रम्या नाकनायक इन्द्रस्तस्य नायिका, भावितानेन दीप्तिवृद्ध्या ललितालकैः शोभन-चूर्ण-कुन्तलैः।

१ मर्म्मभाक् (S).

कान्ता कान्तालकान्तासौ श्रेयसी प्रेयसी भृशम् ।
कन्दः कन्दर्पदर्पस्य पाटलापाटलाधरा ॥ २४ ॥
खर्वीकृतोर्वशीगर्वा निर्वासितरतिद्युतिः ।
रमणी रमणीयासौ सुमनस्सुमनःस्मिता ॥ २५ ॥
शबरी कबरीरम्या प्रवराः शबरास्तथा ।
सर्वतः पर्वतः श्रीमानधुनामधुना मतम्[1] ॥ २६ ॥
बुधा मुधा सुधाबुद्धिर्मुग्धा मुग्धाधरेऽधरे ।
सारवं सारवं तोयं रुचिरं सुचिरं न किम् ॥ २७ ॥
अमुना यमुनातीरे शैशवं कैशवं पुरा ।
स्फुरदक्षेण दक्षेण स्फुटं दृष्टमदृष्टतः ॥ २८ ॥

(२४) कन्दो मूलं पाटला पाटलपुष्पं तद्वत् पाटलो लोहितो ऽधरो यस्याः सा ।

(२५) तथा निर्व्वासिता दूरीकृता रतेः कामपत्न्या द्युतिः सौन्दर्य्यं यया, सुमनसो देवास्तेषां पुष्पं पारिजातं तद्वत् स्मितं हासो यस्याः सा ।

(२६) प्रवराः श्रेष्ठाः शबरा वन्यमानुषाः मधूना वसन्तेन ।

(२७) भो बुधाः ! मुग्धाः मूढ़ाः ! मुग्धायाः सुन्दर्य्याः अधरे सुधाबुद्धिः मुधा मृषा वृथेत्यर्थः किम्भूतेऽधरे तुच्छे सारवं सरयूसम्बन्धि सारवं आरवसतितञ्च ।

(२८) केशवं केशवसम्बन्धि शैशवं शिशुत्वं स्फुरदक्षेण स्फुरन्ती अक्षिणी अस्येति दक्षेण कुशलेन अदृष्टतः सुकृतवशात् ।

---

१ गतं (S).

उग्रोग्रो गिरिगिरिशः शम्भुशोभाच्युताच्युतः।
कृष्णकृष्णो हृद्यविद्यः सूर्य्यशौर्य्यो रविच्छविः ॥ २९ ॥
भीमभीमो रुद्ररौद्रो धामधाममहामहाः।
मेधावेधा जिष्णुजिष्णुः शूरशूरो ध्रुवध्रुवः ॥ ३० ॥
देवदेवकालकालभीमभीमरामराम।
सारसारधामधाममांसमांसरक्षोरक्ष ॥ ३१ ॥
अरुणारुणकपिकपिशः
सदावदातबिसविशदोऽसौ।
उन्मीलन्ती लक्ष्मीः[१]
परितो हरितो निकामतः श्यामः ॥ ३२ ॥

(२९) उग्रो हरस्तद्वदुग्रः क्रूरः, गिरि वाण्यां गिरिश इव गिरि गिरिशः, अच्युतवत् कृष्णवत् अच्युतः।

(३०) भीमः शिवस्तद्वत् भीमः भयङ्करः, धाम्नि तेजसि धाम गृहं, महत् महो यस्य, मेधायां वेधा इव, जिष्णुरिन्द्रो अर्ज्जुनो वा तद्वत् जिष्णुर्जयनशीलः, शूरः सूर्य्यस्तद्वच्छूरः विक्रान्तः, ध्रुवः औत्तानपादिस्तद्वत् ध्रुवो निश्चलः।

(३२) अरुणः सूर्य्यो गरुडाग्रजो वा तद्वदरुणो लोहितो यः कपिस्तद्वत् कपिशः पिङ्गलः, सदा अवदातं शुक्लं यद्बिसं मृणालं तद्वद्विशदः, हरितो हरिद्वर्णात् श्रीकृष्णतो वा निकामतः अतिशयेन श्यामः।

---

१ उन्मीलन्ती नीरश्रीः (S).

नरा न राजन्ति सखे सखेदाः
प्रभा प्रभातेव कृशा कृशानोः ।
वामोरु वामो रुषितो विधाता
मुक्तासि मुक्तासितकीर्त्तिना त्वम् ॥ ३३ ॥

स्वःसिन्धुतीरेऽघविघातवीरे
लसत्समीरे करलभ्यनीरे ।
वसन् कुटीरे परिधाय चीरे
करोम्यधीरे न रुचिं शरीरे ॥ ३४ ॥

आनन्दतुन्दिलपुरन्दरमन्दमुक्त-
मन्दारदाममकरन्दकरम्बिताङ्गीं ।

(३३) हे सखे ! सखेदा दुःखिता नरा न राजन्ति न शोभन्ते, कृशानोरग्नेः प्रभा प्रभातेव प्रातरिव इवार्थे वकारः । हे वामोरु ! हे सुन्दरि वामः प्रतिकूलो विधाता रुषितः रुष्टः यतो मुक्ता अवसिता सितकीर्त्तिर्यस्य तेन नायकेन त्वं मुक्तासि त्यक्ता भवसि ।

(३४) कुटीरं क्षुद्रकुटी, चीरे वल्कले, अधीरे चञ्चले ।

(३५) गङ्गां भजामि, किम्भूताम् आनन्देन तुन्दिलः स्थूलः पुरन्दरः अस्य मन्दमुन्मुक्तं मन्दारदाम कल्पतरुकुसुममाला तस्या यो मकरन्दः पुष्परसस्तेन करम्बितं मिश्रितं अङ्गं यस्यास्तां तथा पुनः किम्भूतां अनङ्गरिपुः शिवस्तस्य तुङ्गतममत्युच्चं यदुत्त-

गङ्गामनङ्गरिपुतुङ्गतमोत्तमाङ्ग-
केशग्रहग्रहिलवीचिभुजां भजामि[1] ॥ ३५ ॥

इत्यमर्त्त्येन्द्रपामात्ययुवत्याद्युपवर्णनैः ।
शब्दान् पश्येद्[2] यथौचित्यं क्षिप्रानुप्राससिद्धये ॥ ३६ ॥

अथानुप्राससिद्ध्यर्थ[3]मुपायान्तरमुच्यते ।
आदिक्षान्तलिपौ कादिक्षान्तशब्दगवेषणम् ।
चित्रानुप्रास-यमक-शब्दनिश्चयकृद् भवेत् ॥ ३७ ॥

यथा कलं खलं गलं चलं छलं जलं तलं ।
स्थलं दलं नलं पलं फलं बलं मलं हलं ॥

माङ्गं शिरस्तस्य केशग्रहग्रहिला आसक्ता वीचिरेव भुजो यस्यास्तां तथा। अन्योऽपि तुङ्गस्थानात् पतनभीत्या भुजेन किञ्चिदवलम्बते।

(३७) आदिक्षान्तेत्यादि अकारो वर्ण आदिर्यस्याः क्षकारो वर्णोऽन्तो यस्याः साऽदिक्षान्ता एवम्भूता या लिपिः पञ्चाशद्वर्णात्मिका तत्र ककारादिक्षकारान्तशब्दानां गवेषणमन्वेषणं चित्रानुप्रासयमकरूपा ये शब्दास्तेषां निश्चयकृद्भवति। अत्रां हलनिरपेक्षतया सर्व्वत्रानुपलभ्यमानत्वाच्चित्रादिकं न भवतीति कादिक्षान्तगवेषणमित्युक्तं तदेवाक्षरमालयैव उदाहरति कल खलेति चित्रं प्रभेदः।

---

१ भजानि (S). २ पश्य (S). ३ प्रो क्तानुप्राससिद्ध्यर्थाम् (S)

कौरं चौरं जौरं तौरं धौरं नौरं वौरं सौरं हौरं क्षौरं । ९५ । एवमन्यच्चापि ।

यत्किञ्चिदत्र न मया गदितं
ग्रन्थस्य गौरवत्रासात् ।
मत्कृतचन्द्रकलापे[1]
ऽमलमतिभि[2]स्तद्बुधर्ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तबके अनुप्रासो नाम चतुर्थं कुसुमम् ।

समाप्तः प्रथमस्तबकः ॥

---

१ मत्कृतकविकल्पलतायाम् (S). २ परिमलतः (S).

अथ श्लेषस्तवकः।

उद्दिष्टवर्णनं वर्णाः प्रकीर्णाः संख्यया सह।
रूढ़ादिश्चेति पञ्चेह कुसुमानि यथाक्रमम्॥ १॥

श्वेत्यादिभिर्विभिन्नस्योद्दिष्टवस्तुद्वयस्य यत्।
अभेदः क्रियते श्लेषात्तस्मादुद्दिष्टवर्णनम्॥ २॥

सितकृष्णौ विधुहरी
शितिताराभ्रकनागराजघनसाराः।
रामपयोराश्यर्ज्जुन-
सिंहीजानन्तचन्द्रहासाद्याः॥ ३॥

शङ्करतारकेश-
सदाकाशव्योमकेशतालाङ्काः।

(३) विधुश्चन्द्रो विष्णुश्च। हरिः कृष्णः सिंहश्च। शिती धवलमेचकौ। तारा नक्षत्रम् अक्ष्णः कनीनिका च। अभ्रकं गिरिजमाकाशञ्च। नागराजो गजः शेषश्च। घनसारः कर्पूरो मेघश्रेष्ठश्च। रामो बलभद्रो दाशरथिश्च। पयोराशिर्दुग्धसमूहः समुद्रश्च। अर्ज्जुनः शुभ्रः पार्थश्च। सिंहीजः सिंहो राहुश्च। अनन्तो बलभद्रः कृष्णश्च। चन्द्रहासः चन्द्रहास्यं खड्गश्च।

(४) शङ्करः कम्बुकान्तिः कृष्णश्च। तारकेशश्चन्द्र उज्ज्वलवालश्च। सदाकाशः सर्व्वदाकाशः सद्गगनश्च। व्योमकेशः शिवो नभोवालौ च। तालाङ्को बलभद्रस्तालकलङ्कौ च। नीलांशुको

नीलांशुकोऽधिकेशो
ऽरिष्टः सदासिचयकलकण्ठाः ॥ ४ ॥

हरिजिष्णुघनाब्धिभ्यो गजाः सिन्धुर्मुरारितः।
अम्बुवाहोऽब्जानि कृष्णाद् यमुना कुम्भितोद्विषः ॥ ५ ॥

कृष्णार्थाग्रात्तटिनीवाचकशब्दात्
परं वरो योज्यः।
नीरदघनोपलसितसदा-
हिमकरसिन्धुवेणीपृथुलाभाः ॥ ६ ॥

बलभद्रः कृष्णकान्तिश्च। अधिकेशः अधिकशिवः अधिकबालश्च। अरिष्टं तक्रं। काकश्चारिष्टः। सदा सिचयः सिचयो वस्त्रं असिचयः खड्गसमूहश्च। कलकण्ठो हंसः पिकश्च। पिके पारावते हंसे कलकण्ठःकलध्वनौ।

(५) शुक्लश्यामाभिधायका भवन्तीति शेषः। हरिगज ऐरावतः। एवं जिष्णुगजो घनगजोऽब्धिगजश्च। पक्षे हरिर्विष्णुर्गजो हस्ती। एवं सर्वत्र बहुवचननिर्देशात् गजपर्य्याया अपि गृह्यन्ते। मुरारिसिन्धुर्गङ्गा कृष्णसमुद्रौ च। अम्बुवाहः उच्चैःश्रवाः मेघश्च। कृष्णाब्जं कृष्णनाभीपुण्डरीकं नीलोत्पलञ्च। यमुनारिर्बलभद्रो यमुनास्पर्द्धी च। कुम्भिवैरी सिंहो गजस्पर्द्धी च।

(६) सितश्यामवाचका इति पूर्ववत्। कृष्णार्थाग्रात्तटिनीवाचकशब्दाद्वरो यथा। कृष्णनदीवरकान्तिः। गङ्गाश्रेष्ठकान्तिः। पक्षे, कृष्णनदीवरस्य समुद्रस्येव कान्तिः। नीरदो निश्चितदन्तो

बहन् कलभवच्छायामन्धकारातिदीधितिः।
सदाधिकेशवच्छायोऽनेकपायममच्छविः॥ ७॥

वपुर्महोदधिच्छायं बिभ्रत् सैन्धवकान्तिमान्।
स्फटिकाचलसल्लक्ष्मीः स्पष्टांशुकरुचिं बहन्॥ ८॥

धौताम्बरश्रियं धत्ते स्फटिकान्तश्रियान्वितः।
अर्ज्जुनद्युतिविद्योतीत्येवमादि समुन्नयेत्॥ ९॥

रक्तश्वेतौ हरिशुचि-
पुष्करसितपचसूर्य्यकान्ताब्जाः।
नवहंसमहापद्मार्कसोदराः
कमलकीलाले॥ १०॥

मेघश्च। घनोपलसितः। घनोपलः करका तद्वत् सितः। घनो मेघः तद्वदुपलः सितः कान्तः। सदाहिमकरः चन्द्रः सर्पमकरौ च। सिन्धुवेणिः नदीप्रवाहः समुद्रकेशविन्यासौ। पृथुलाजाभः महती भृष्टधान्यस्यैवाभा यस्य कृष्णस्येव च।

(१०) हरिश्चन्द्रसूर्य्ययोः। शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः। पुष्करं जलपद्मयोः। सितपचं हंसपत्रयोः। सूर्य्यकान्तः स्फटिके सूर्य्यवत् कान्ते च। अब्जः शङ्खाम्बुजयोः। नवहंसे नूतनहंसे प्रत्यग्रसूर्य्ये च। महापद्मः श्वेतनागे पद्मे च। अर्कः स्फटिकसूर्य्ययोः। कमलं जलपद्मयोः। कीलालं जलरक्तयोः।

सुहृद्रत्नादिभिर्भानो रत्नेनाग्नेरदांशुकैः।
जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुमुदारिभिः॥ ११॥

सूर्य्योपलसितद्युतिः
पीतश्वेतौ गौरद्विजराजकपर्दशम्भुहरितार्क्ष्याः।
हैमस्तोमाष्टापदमहारजत-
चन्द्रकलधौताः॥ १२॥

(११) भानोः परस्मात् सुहृद्रत्नादिभिः मतरक्तौ। यथा रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च। भानुरत्नं सूर्य्यकान्तः रविपद्मरागौ च। अग्निरत्नं सूर्य्यकान्तोऽग्निपद्मरागौ च। रदांशुकं दन्तवस्त्रेऽधरे च। जलजशोभा जलजाचामौ शोभा चेति पद्मकान्तिश्च। एवं सरोजारिशोभा सरोजस्पर्द्धिनी शोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्रः। कुमुदारिशोभा कुमुदस्पर्द्धिनी शोभा पक्षे कुमुदारिरादित्यः।

(१२) गौरः पीतसितयोः। द्विजराजो गरुड़चन्द्रयोः। शम्भुः जटाजूटवराटकयोः। शम्भुः ब्रह्मत्रिलोचनयोः। हरिः पिङ्गलः सिंहश्च। तार्क्ष्यो गरुड़ः। पक्षे उच्चैःश्रवाः। हैमस्तोमः। हेम्नोऽयं हैमः। पक्षे हिमस्यायम्। अष्टापदः स्वर्णशरभयोः। महारजतं स्वर्णरूप्ययोः। चन्द्रः स्वर्णशशाङ्कयोः। कलधौतं स्वर्ण-रूप्ययोः।

सुशोभितारकूटश्रीः स्वर्णस्तोमसमद्युतिः।
दहनोपलसत्कान्तिर्गाङ्गेयद्युतिपेशलः[1] ॥ १३ ॥
कमलाधिपपद्मेशो नागजित् सूर्य्यभूस्तथा।
रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलद्युतिः ॥ १४ ॥
सदा सिन्दूरमुज्झेता कलयन् नलिनश्रियम्।
स्फुटशोभनताम्रश्रीर्वराहस्वामिदीधितिः ॥ १५ ॥

(१३) तारकूटो रौप्यसमूहः पक्षे आरकूटो रीतिः। [गोपति-तार्च्यकान्तिः रविगरुड़च्छविः पक्षे गोपतिरिन्द्रस्तस्य तार्क्ष्यस्तुरङ्गः। वामदेवगिरिः मनोज्ञमेरुः कैलासश्च। लोहितनीलौ पुष्कर हरिविद्रुमकमलकृष्णरत्नानि। सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजि-नीपलाशानि। पुष्करं पद्माकाशयोः। हरिः सूर्य्यकृष्णयोः। विद्रुमः प्रवालविशिष्टवृक्षयोः। कमलं जलमलपद्मयोः। कृष्णरत्नं कौस्तु-भेन्द्रनीलयोः। सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कारगजयोः। उत्पल-मुत्क्रष्टमांसेन्दीवरयोः। धनञ्जयोऽग्निपार्थयोः। अम्भोजिनी पलाशं पद्मपत्रपुटकिनीपत्रयोः।] ?

(१४) कमलेति सूर्य्यकृष्णौ नागजित् गरुड़ो नागस्पर्द्धी च। सूर्य्यभूः सूर्य्योद्भवे यमश्च।

(१५) तद्वत् दीधितिर्यस्य।

---

१ गाङ्गेयच्छविपेशलः (S).

सुसम्पन्नमुखप्रभो विद्रुममणिदीधितिः।
प्रवालप्रवलच्छायः कलभानुमितच्छविः॥ १६॥
कलं कमलवद्वपुर्बहन्
पीतश्यामौ कृष्णाम्बरमधुजिद्ध्वान्तजेतारः।
विद्युत्कान्तध्वान्तद्वेषि-
हरिस्वर्णवच्छायाः॥ १७॥

(१६) प्रवालः प्रकृष्टो बालः केशः पक्षे विद्रुमः, कलभः करिशावकस्तद्वदनुमिताच्छविरस्य पक्षे कला शोभना भानुना सूर्य्येण मिता उपमिता छविरस्येति।

(१७) कलं शोभनं कमलवत् पक्षे कलङ्कमणौ तयोरिव। कृष्णस्याम्बरं पीतवासः, कृष्णोऽम्बरमाकाशस्य। मधुजित् मधुस्पर्द्धी कृष्णस्य। ध्वान्तजेता ध्वान्तस्पर्द्धी सूर्य्यस्य। विद्युत्कान्तो मेघो विद्युत्कमनीयस्य। ध्वान्तद्वेषी ध्वान्तस्पर्द्धी सूर्य्यस्य। हरिःकृष्णः सूर्य्यस्य। स्वर्णवत् कनकवत् छाया यस्य पक्षे शोभना अर्णवस्येव जलधेरिवच्छाया यस्य।

इति द्वितीयस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम
प्रथमं कुसुमम्।

अथ श्वेतानि।

सुधांशूच्चैःश्रवः शम्भुकीर्त्तिज्योत्स्नाशरद्घनाः।
प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः॥ १॥
सूर्य्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजतं हली।
निर्म्मोकभस्महिण्डीर[1]चन्दनं करका हिमम्॥ २॥
हारोर्णनाभतन्त्वस्थिस्वर्गण्डेभरदाभ्रकम्[2]।
शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधिगङ्गासुधाजलम्॥ ३॥
मृणालसिकताहंसवककैरवचामरम्।
रम्भागर्भः पुण्डरीकं केतकीशङ्खनिर्झराः॥ ४॥

(१) अथ श्वेतानीति तगरं पुष्पभेदे। मन्दारद्रुर्मन्दारनामा स्वस्तरुः हिमाद्रिर्हिमालयः।

(२) सूर्य्यकान्तचन्द्रकान्तौ मणिभेदौ, करम्भा दधिशक्तवः हली बलभद्रः, निर्म्मोकः सर्पगात्रमुक्तकञ्चुकः, हिण्डीरोऽब्धिफेनः करका वर्षोपलः।

(३) ऊर्णनाभतन्तुः मर्कटसूत्रम्, अस्थि कीकशं, स्वः स्वर्ग-भुवनं, गण्डः कपोलो विरहिणामेव बोद्धव्यम्, इभरदो हस्तिदन्तः, अभ्रकं गिरिजं, शेषाहिरनन्तः।

(४) सिकता बालुका, कैरवं कुमुदं, निर्झरः प्रवाहः।

---

१ भिण्डीर (A).　　२ स्वर्गङ्गारभराभ्रकं (S).

लोध्रसिंहध्वजच्छत्रचूर्णशुक्तिकपर्द्दकाः ।
मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्योशनोगुणाः ॥ ५ ॥
कैलासकाशकार्पासहासवासवकुञ्जराः ।
नारदः पारदः कुन्दः खटिका स्फटिकादयः ॥ ६ ॥
कृष्णानि केशवः सौरिचीरचन्द्राङ्कराहवः ।
विन्ध्याञ्जनाद्रिदृक्षाहिवनभैरवराक्षसाः[१] ॥ ७ ॥
शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जयाः ।
शनिद्रुपदजाकालीकलिकोलयमासुराः ॥ ८ ॥

(५) लोध्रो वृक्षभेदः, चूर्णः क्षोदः, शुक्तिर्मुक्तास्फोटः, कपर्द्दको वराटः, उशनाः शुक्रः, गुणाः सत्त्वविनयनयादयः ।

(६) वासवकुञ्जर ऐरावतः, पारदो रसः, खटिका कठिनी, आदिशब्दात् हरदुग्धदधिसरस्वत्यगस्त्यसत्त्वगुणप्रभृतयः ।

(७) सौरी बलभद्रस्तस्य वस्त्रम्, अहिः सर्पः, वनमरण्यं, भैरवो रुद्रस्य वीरभद्रः भद्रमूर्त्तिः ।

(८) घनो मेघः, द्वैपायनो व्यासः, रामो दाशरथिर्भार्गवो वा, धनञ्जयो अर्ज्जुनः, शनिः शनैश्चरः, द्रुपदजा द्रौपदी, काली चामुण्डा, कलिस्तुरीयं युगं, कोलो वराहः, यमः शमनः, असुरा दैत्याः ।

१ नरभैरवराक्षसाः (S).

केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम्।
विषाकाशकुहूशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ॥ ९ ॥
मसीपङ्कमदम्भोधियमुनाधूमकोकिलाः।
गोलाङ्गूलास्यगुञ्जास्यकाकखञ्जनकेकिनः[1] ॥ १० ॥
गवलं तालतापिञ्छतिलेन्दीवरवल्लयः।
रसावद्भुतशृङ्गारौ कटाक्षोऽलिः कनीनिका ॥ ११ ॥
नीली जम्बूफलं मुस्ता काच[2]कृत्याकुकीर्त्तयः।
भिल्लच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः ॥ १२ ॥

(९) राजपट्टं कानि-कणीतिख्यातं वासः, विदूरजं मणिभेदः, विषं गरलं, कुहूरमावस्या, शस्त्री कृपाणः, अगुरुर्गन्धभेदः, तमो ध्वान्तं तमोगुणो वा।

(१०) मसी कालिका, मदो दन्तिनां दानजलं, गोलाङ्गूलो वानरभेदस्तस्यास्यं मुखं, गुञ्जाफलस्य [आस्यं] मुखम्।

(११) गवलं माहिषं शृङ्गं, तापिञ्छस्तमालः, इन्दीवरं नीलोत्पलं, वल्ली लता, अलिः भ्रमरः, कनीनिका लोचन-मध्यतारा।

(१२) नीली वृक्षभेदः, कृत्या कुचक्रं, भिल्लो निषादभेदः, छाया प्रतिविम्बम् अनातपो वा, खलान्तःकरणं खलस्य मनः।

---

१ कण्ठः खञ्जनकेकिनोः (S). २ काक (S).

नीलानि शुकशैवालदूर्व्वाबालतृणं बुधः।
वंशाङ्कुरो मरकतेन्द्रनीलार्कहयादयः॥ १३॥
शोणानि भौमतीक्ष्णांशुताम्रकुङ्कुमतक्षकाः।
गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरबिन्दवः॥ १४॥
दृगन्ताधरजिह्वासृङ्मांससिन्दूरधातवः।
हिङ्गुलं कुक्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम्॥ १५॥
माणिक्यं हंसचञ्चवह्निशुकमर्कटयोर्मुखम्।
चकोरकोकिलापारावतनेत्रनखाम्रयः[1]॥ १६॥
कुङ्कुमकिंशुकाशोकजवाबन्धुकपाटलाः।
कमलं दाड़िमीपुष्पं विम्बं किम्पाकपल्लवौ॥ १७॥

(१३) बुधो रौहिणेयः, वंशाङ्कुरः करीरं, मरकतेन्द्रनीलावुपलभेदौ, अर्कहयः सूर्य्यघोटकः आदिशब्दादतसीकलायकुसुमादयः।

(१४) भौमः मङ्गलः, तक्षको नागभेदः, इन्द्रगोपः कार्पासकीटः, खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः, कुञ्जरविन्दुः कुञ्जरगात्रस्थविन्दुः।

(१५) दृगन्तोऽपाङ्गम्, असृक् रक्तम्, धातु गैरिकं, तेजः प्रतापः।

(१७) किंशुकं पलाशपुष्पं, जवा ओड्रपुष्पं, विम्बं फलभेदः, किंपाको महाकालेति ख्यातं फलं, पल्लवो नवकिसलयः।

---

१ मुखाम्रयः (S).

ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।
त्रेता नखक्षतं क्षत्रधर्म्मरौद्ररसादयः ॥ १८ ॥
पीतानि ब्रह्मजीवेन्द्रगरुड़ेश्वरदृग्जटाः ।
गौरी द्वापरगोमूत्रमधुवीररसा रजः[१] ॥ १९ ॥
हरिद्रा रोचना रीतिगन्धके दीपचम्पके ।
किञ्जल्कवल्कले शालिहरितालमनःशिलाः ॥ २० ॥
कर्णिकारं चक्रवाकवानरौ सारिकापदम्[२] ।
केशवांशुकमण्डूकपरागकनकादयः ॥ २१ ॥

(१८) त्रेता द्वितीयं युगं, नखक्षतं नखाघातः, क्षत्रः क्षत्रियजातिः, तद्धर्म्मस्तज्जातिगुणः ।

(१९) जीवो वृहस्पतिः, ईश्वरः शिवस्तस्यदृशो नेत्राणि, जटा कपर्द्दः, द्वापरस्तृतीयं युगम्, रजः रजोनामगुणः ।

(२०) रोचना गोरोचना, रीतिः पित्तलं, गन्धकं वणिग्द्रव्यभेदः, दीपः प्रदीपः, चम्पकः तत्कुसुमं, किञ्जल्कः पुष्पाणां केशरः, शालिर्धान्यभेदः, मनः-शिला गिरिजधातुभेदः ।

(२१) कर्णिकारं आरग्वधकुसुमं, सारिका पक्षिभेदस्तत्पदम्, केशवस्य हरेरंशुकं वस्त्रं, परागः कौसुमरेणुः ।

---

१ मधुवीररसासवः (A). २ सारिकाङ्घ्रयः (S).

धूसराणि रजोलूताकरभो गृहगोधिका।
कपोतमूषिकौरङ्गकाककण्ठखरादयः॥ २२॥

उपमेयस्य शोभातिशयख्यापनाय कयापि युक्त्या विशेषणैरलङ्कृतमुपमानं कुर्व्वीत। तद्यथा;—

सुरनिकरकराग्रव्यग्रमन्थानशैल-
क्षुभिततरलदुग्धाम्भोधिकल्लोलकान्तिः।
तुहिनगिरितनूजानम्रभूतेशचूडा-
गलितगगनगङ्गाधौतशीतांशुगौरः॥ २३॥

हिमकिरणमरीचिव्यूहविभ्राजमान-
क्षितिधरपतिचूडाजाह्नवीकल्पकान्तिः।
गिरिशमुकुटचन्द्रज्योतिरुद्योतमान-
स्फटिकशिखरिशृङ्गस्पर्द्धमानाङ्गकान्तिः॥ २४॥

इति श्वेतानि।

मुकुटगलितगङ्गानीरकल्लोलमाला-
स्नपितगिरिशकण्ठस्पष्टरुग्देहयष्टिः।
अभिनवजलवाहव्यूहधाराविशुद्धा-
ञ्जनशिखरिगरीयः शृङ्गतुङ्गाङ्गलक्ष्मीः॥ २५॥

(२२) रजो धूलिर्लूता मर्कटः, करभः उष्ट्रः, रङ्गो रङ्गकम्, खरो गर्द्दभः।

(२४) स्फटिकशिखरी कैलासः।

दिनपरिवृढपुत्रीगर्भनीलारविन्द-
प्रसृमरमधुपालीपक्षतिप्रख्यलक्ष्मीः ।
जलशयनशरीरस्फाररोचिः प्रपञ्च-
च्छुरितसरिदधीशभ्राजमानाङ्गयष्टिः ॥ २६ ॥

इति कृष्णम् ।

मसृणघुसृणपङ्काभ्यङ्गचञ्चन्मृगाक्षी-
कुशकलशपिधानोद्दामकौसुम्भकान्तिः ।
तरुणतरणिकान्तिव्रातसंसर्गरङ्गत्-
कमलदलनिकायप्रायकायप्रभोर्म्मिः ॥ २७ ॥
अभिनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृ-
च्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।

(२६) दिनपरिवृढः सूर्य्यस्तत्पुत्री यमुना, "पक्षतिः पक्षमूले स्यात्" जलशयनः कृष्णः, प्रपञ्चो विस्तारः, छुरितो मिश्रितः, सरिदधीशः समुद्रः ।

(२७) मसृणं स्निग्धं, घुसृणं कुङ्कुमम्, अभ्यङ्गो लेपः, पिधानमाच्छादनम्, कौसुम्भं कुसुम्भरक्तम्, व्रातः निकायः समूहः, प्रायः सदृशः, प्रभोर्म्मिः प्रभाश्रेणी ।

(२८) प्राच्यभूभृदुदयपर्व्वतस्तस्य शिखरं शृङ्गं, स्मेरं विकसनशीलं, कर्णोत्तंसः कर्णभूषणम् ।

परिकुपितमृगाक्षीलोचनप्रान्तरोचि-
ष्छुरितकमलकान्तोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ २८ ॥

इति रक्तम्।

मधुरिपुपदनिर्यज्जाह्नवीवारिपूर-
स्नपितगरुड़पक्षप्रख्यसंलक्ष्यकान्तिः।
तरुणकिरणमालिस्फुर्जदंशुप्रवाह[1]
स्मितकनकसरोजव्यूहतुल्याङ्गकान्तिः ॥ २९ ॥
जलधरनिकुरम्बोद्दामधारानिपात
स्नपितकनकशैलस्पर्द्धिवर्द्धिष्णुकान्तिः।
तरुणतरमृगाक्षीगण्डरोचिः प्रपञ्च-
च्छुरितकनककर्णोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ ३० ॥

इति पीतम्।

इत्यादि सदृशं सदृशेनोपमेयम्।

(२९) निर्यन् निर्गच्छन्, पूरः प्रवाहः, प्रख्यः सदृशः, किरण-मालो सूर्य्यः, अंशुप्रवाहः किरणश्रेणी।

(३०) निकुरम्बः समूहः, उद्दामो महान् आप्रसरणशीलः।

---

१ स्फुर्जदंशुप्ररोह (S).

अमरनिकरयाच्ञाविस्फुरत्कामधेनु-
स्तनगलितपयोवद् भारती भाति यस्य।
हिमकिरणमयूखव्रातभिन्नेन्दुकान्त-
प्रसरदमृततुल्या यस्य वाचो विभान्ति ॥ ३१ ॥
दनुतनुजविपक्षक्षुब्धदुग्धाब्धिगर्भो
ल्लसदमृतसमाना रेजिरे यस्य वाचः।
मदनदहन¹चूडाचन्द्ररोचिष्णुगङ्गा-
लहरिभरसनाभिः शोभते यस्य वाणी ॥ ३२ ॥

(३१) भिन्नः सङ्गतः इन्दुकान्तश्चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिः।

(३२) क्षुब्धः क्षोभं दधातीति अन्यथा इटि क्षोभित इति स्यात्, मदनो मनोहरः, सनाभिः सदृशी।

इति द्वितीयस्तवके वर्ण्यवर्णनं नाम
द्वितीयं कुसुमम् ॥

---

१ मदनदमन (S).

सम्पूर्णगर्भवृत्तानि मुखपद्मेन्दुदर्पणाः।
चक्रावहट्टतिलकमृदङ्गपुटशाणकाः॥ १॥
आवर्त्तकमठौ लूतागृहच्छत्रमपूपकम्।
आलवालमहीजालचर्म्मकं स्थालकादयः॥ २॥
वृत्तानि वाहुनारङ्गस्कन्धधम्मिल्लमोदकाः।
रथाङ्गलावककुद[1]कुम्भिकुम्भाण्डकादयः॥ ३॥
कर्णपाशभुजापाशाकृष्टचापघटाननम्।
मुद्रिकापरिखायोगपट्टहारस्रगादयः॥ ४॥

(१) सम्पूर्णे तिसम्पूर्णो गर्भोऽभ्यन्तरं येषां एवंभूतानि वर्त्तुलानि वस्तून्यभिधीयन्ते; मुखपद्मेत्यादि वक्त्रं यथावय[व]श्च चक्रास्त्रं वा अवहट्टं चुद्रविपणिः, शाणकमस्त्राणामुत्तेजनयन्त्रम्।

(२) आवर्त्तो जलभ्रमिः, लूता गृहं मर्कटानां तन्तुमयकोशः अपूपकं पिष्टकभेदः, आलवालं वृक्षमूले जलार्थकृतो गर्त्तः "स्यादाल वालमावालमित्यमरः" जालं मत्स्यधारणार्थतन्तुनिर्म्मितम् "आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः" चर्म्मकं फलकं, स्थालकं भोजनपात्रम्।

(३) स्कन्धधम्मिल्लः स्कन्धकेशः, मोदकं लड्डुकभेदः, रथाङ्गश्चक्रवाकः, लावः पक्षिभेदः, ककुदो वृषाणामवयवभेदः, कुम्भिनो गजस्य कुम्भः, अण्डकं पक्ष्यादेरण्डकम्, आढ़क इति पाठान्तरम्।

(४) कर्णपाशः कर्णशष्कुल्या अधोभागः, भुजापाशः उपगूहनादौ भुजयोरावेष्टनाद्याकारो भवति, आकृष्टचापं कुण्डलित-

---

१ रथाङ्गलावककुद (S).

त्रिकोणानि हृल्लेशाक्षिकामाख्यावह्निमण्डलाः ।
सन्ध्यक्षराद्यदम्भोलिशृङ्गाटशकटादयः ॥ ५ ॥
वक्राण्यलकभालभ्रूनखाङ्कोकुशकुञ्चिकाः ।
भग्नकङ्कणवालेन्दुदात्रकुद्दालचन्द्रकाः ॥ ६ ॥
शुकास्यं किंशुकं विद्युत्कटाक्षेन्द्रधनुःफणाः ।
पुरोधः करकोलेभदन्तसिंहनखादयः ॥ ७ ॥
तीक्ष्णानि प्रतिभाहीरकटाक्षा दुर्वचोनखाः ।
गुरूणि सन्मनः श्रोणिकपाटस्तनबुद्धयः ॥ ८ ॥

कोदण्डः, घटाननं घटस्य मुखम्, मुद्रिका अङ्गुलिगोमुद्रिका अङ्गुरीयकमिति यावत् । परिखा ग्रामाणां परितो जलाशयभेदः योगपट्टं योगटा इति ख्यातं, स्रक् माला ।

(५) ईशाक्षि शिवतृतीयलोचनं, कामाख्या त्रिकोणाकारं योनिचक्रं, वह्निमण्डलं आगमशास्त्रे सिद्धं त्रिकोणतया ऐ औ स्वरूपाणामागमशास्त्रप्रसिद्धानां सन्ध्यक्षराणामाद्यएकारः, दम्भोलिर्वज्रं, शृङ्गाटं पानीयफलं सिंघाड़ा इति ख्यातं, शकटं रथः ।

(६) वक्राणीति अलकाश्चूर्णकुन्तलाः, भालं ललाटं, नखाङ्को नखक्षतं, कुञ्चिका कपाटोद्घाटनी, दात्रं तृणच्छेदकं, चन्द्रको मयूरपुच्छस्थः [चिह्नविशेषः] ।

(७) किंशुकं पलाशकुसुमं, पुरोधसः करः पुरोधःकरः उपाध्यायहस्तः, कोलदन्तः शूकरदन्तः, इभदन्तः हस्तिदन्तः ।

(८) तीक्ष्णानीति प्रतिभा बुद्धिविशेषः प्राक्तनसंस्कारो वा दुर्वचो दुष्टवचनम् ।

सुखदानि शशी गीतपुष्पलक्ष्मीसुतोद्भवाः।
नष्टाप्तिस्वस्पृहालब्धिवियुक्तप्रियसङ्गमाः॥ ९॥
दातृस्वातन्त्र्यसन्मित्रविद्यासन्तोषमुक्तयः।
दुःखानि पारतन्त्र्याधिव्याधिमानच्युतिर्द्विषः॥ १०॥
कुभार्य्यानैस्व[1]कुग्रामवासकुस्वामिसेवनम्।
कन्याबहुत्ववृद्धत्वे निवासः परवेश्मनि॥ ११॥
वर्षाप्रवासो द्वे भार्य्ये कुभृत्योर्द्वहलं कृषौ।
स्थिराण्याजौ भटः साध्वी धर्म्माधर्म्मौ सतां मनः॥ १२॥
अस्थिराण्यबलादोलापाङ्गयौवनदुर्ज्जनाः।
स्वामिप्रसादेभकर्णस्वप्नमत्स्यकपिश्रियः॥ १३॥

(९) सुखदानीति लक्ष्मीः सम्पत्, सुतः [पुत्र]स्तानयोरुद्भवः, नष्टाप्तिः नष्टस्य वस्तुनो ऽवाप्तिः, स्वस्पृहालब्धिः सुमनोरथावाप्तिः, वियुक्तानां विरहिणां प्रियजनेन समागमः।

(१०) मुक्तिः निःश्रेयसं, पारतन्त्र्यं पराधीनता, आधिर्मानसी व्यथा, मानच्युतिः सम्मानभ्रंशः, द्विषः शत्रवः।

(११) नैस्वं दारिद्र्यं, कन्याया बहुत्वं वृद्धत्वञ्च ते तथा।

(१२) आजौ संग्रामे, भटः योधः, साध्वी पतिव्रता।

(१३) अबला स्त्री, अपाङ्गं नेत्रान्तः, श्रीः सम्पत्।

---

[1] कुभार्य्याश्लेषकुग्राम (A).

मन्दगानि शनिर्ज्ञानी वृषहंसगजस्त्रियः।
क्रूरस्वराः काकवृकवराहोष्ट्राश्वगर्द्दभाः॥ १४॥
बलिष्ठान्यनिलो विष्णुर्गरुड़ो हनूमान् यमः।
महावराहः शरभः सत्प्रतिज्ञो गजः पृथुः॥ १५॥
हली बाली बलिर्भीमः सती शेषः पुराकृतम्।
सुरूपा नकुलैलाश्विनलकूवरमन्मथाः॥ १६॥
उष्णाणि स्मरतापाधिप्रतापा दुर्व्वचस्तपः।
मधुराणि विदग्धोक्तिप्रियाधरशशित्विषः॥ १७॥

(१४) शनिः ग्रहः, ज्ञानी तत्त्वज्ञः, वृको व्याघ्रविशेषः।

(१५) शरभो जन्तुभेदः, पृथुः वैण्यः।

(१६) हली बलभद्रः, बाली सुग्रीवभ्राता, बलिः वैरोचनिः, भीमः शिवः पार्थो वा, सती दक्षकन्या, शेषो नागराजः, पुराकृतं प्राक्तनं कर्म्म, सुरूपाः सुन्दराः, नकुलो माद्रीसुतः, ऐलो नृपभेदः पुरुरवा इति ख्यातः, अश्विरश्विनीकुमारः, नलकुवरः कुवेरपुत्रः, मन्मथः कामः।

(१७) स्मरतापः कामजन्मज्वरः, आधिर्मानसीव्यथा, तपः शरीरक्लेशजनितसुकृतं, विदग्धो रसिकस्तस्योक्तिः, प्रियायाः स्त्रियोऽधरः, शशित्विषो ज्योत्स्नाः।

अथारोप्यगुणाः ।

औदार्य्यधैर्य्यगाम्भीर्य्यशौर्य्यसौन्दर्य्यशक्तयः ।
माधुर्य्यैश्वर्य्यचातुर्य्यमर्य्यादाक्रौर्य्यकीर्त्तयः ॥ १८ ॥
तेजस्तारुण्यषाड्गुण्यसौलक्षण्यरणज्ञताः ।
ब्रह्मण्यदानदाक्षिण्यशीलशौचसुवेषताः ॥ १९ ॥
सत्यौचित्यकलावत्वमान्यभक्तिकृतज्ञताः ।
दृढप्रतिज्ञता प्रज्ञा श्रद्धामेधोद्यमक्षमाः ॥ २० ॥
दयानयार्जवाचारसन्तोषमितभाषिताः ।
विद्याविवेकविनयारोग्यसौभाग्यवक्तृताः ॥ २१ ॥
उत्साहित्वकुलीनत्वनिर्दोषत्वमहेच्छताः ।

(१८) अथ आरोप्या असम्भवा अपि ये गुणा आरोप्यनायके वर्त्तन्ते ।

(१९) षाड्गुण्यं सन्धिविग्रहादि, सौलक्षण्यं सामुद्रकशास्त्रोक्त-तत्तत्स्त्रीपुरुषयोः सुलक्षणत्वं [रणज्ञता] रणेषु तेषामभिज्ञत्वं, ब्रह्मण्यता ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तस्तस्य भावः ।

(२०) मेधा धारणावती बुद्धिः ।

(२१) मितभाषिता अबहुभाषित्वं ।

स्वाराध्यतोपकारित्वाभयास्तिक्येङ्गितज्ञताः ॥ २२ ॥
प्रसादप्रतिभाधृष्योऽभिगम्यसुसहायताः ।
श्रीमाहात्म्यमहारम्भनिर्दम्भत्वाघभीतताः ॥ २३ ॥
बहुश्रुतत्वसौजन्यपरिच्छेदाप्रमादिताः ।
जितेन्द्रियत्वागर्व्वत्वधर्म्माकत्थनतादयः ॥ २४ ॥

अथसर्व्वाङ्गवर्णनम् ।

प्रपदाङ्घ्रिगुल्फपार्ष्णिजङ्घाजानूरुवंक्षणम् ।
कटित्रिकनितम्बस्फिक्वस्त्युपस्थककुन्दरम् ॥ २५ ॥

(२२) स्वाराध्यता सुखाराधितत्वं, आस्तिक्यं वेदस्मृतिषु [श्रद्धालुत्वं] इङ्गितज्ञता परेषामभिप्रायानुसरणम् उपदेशमात्रेणैव ज्ञानं वा ।

(२३) अधृष्योऽनभिभवनीयः सुसहायश्च एतेषां भावः, अघभीतता पापाद्भयम् ।

(२४) अप्रमादिता अवहितत्वं, धर्म्माकत्थनता प्राणान्तेऽपि स्वधर्म्माकत्थनम् ।

(२५) प्रपदं पादाग्रं, गुल्फः पादयोरुभयतो ग्रन्थिः, पार्ष्णिः पादयोरुभयतः पार्श्वत्रयं, वंक्षणमुर्व्वोः सन्धिभागः, उरो वक्षोदेशः ।

जघनं जठरं नाभिवलिवक्षोजचूचुकम्।
क्रोड़ोरोजत्रुपृष्ठांसकक्षदोःपार्श्वमध्यमम् ॥ २६ ॥
प्रगण्डः कूर्परो हस्तः प्रकोष्ठो मणिबन्धनम्।
अङ्गुल्यङ्गुष्ठकरभनखपर्व्वचपेटकम् ॥ २७ ॥
कण्ठः शिरोधरा श्मश्रुमुखौष्ठचिवुकं हनुः।
सृक्कतालुरदाजिह्वानासाभ्रूगण्डलोचनम् ॥ २८ ॥
अपाङ्गस्तारकाकर्णभालमस्तकमूर्द्धजाः।
यथासम्भवमेतेषु वर्ण्यं स्त्रीपुंसयोर्बुधैः ॥ २९ ॥

(२६) जत्रुः संयोगयोः सन्धिभागः, अंसः स्कन्धः, कक्षो बाह्वोर्मूलं, दोर्बाहुः, पार्श्वं कक्षयोरधः।

(२७) कूर्परः कफोणिस्तदुपरिभागः प्रगण्डः, प्रकोष्ठः कूर्परादधोभागः, मणिबन्धनं करप्रकोष्ठयोः सन्धिः, अङ्गुष्ठो वृद्धाङ्गुलिः, करभः "मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिरित्यमरः" पर्व्वाणि अङ्गुलीनां सन्धयः, चपेटकं करतलम्।

(२८) शिरोधरा ग्रीवा, श्मश्रु मुखलोम्नि वर्त्तते, अधरस्याधश्चिवुकं, गण्डस्य परभागो हनुः, प्रान्तयोरोष्ठस्य सृक्कणी।

(२९) अपाङ्गो नेत्रयोरन्तः, तारका चक्षुर्मध्यं, भालं ललाटं, मूर्द्धजः केशः।

अथ खण्डश्लेषाः।

विप्रपद्मनोहरविष्णुवक्षःस्थलवत्। द्विपादरचित-स्थितिनृपवत्। सदाचरणस्थितिं बिभ्रत् भूमिवत्। गूढ़पादग्रन्थिमन्दिराकर्षणरज्जुवत्। शुद्धपार्ष्णिविजिगीषुवत्। जङ्घालसत्कान्तिश्चन्द्रवत्। सज्जानुगतवैभवो[1]

अथ गूढ़पदव्याख्यायां———पण्डितैः प्रपदमित्यादिमूर्द्धज-पर्य्यन्तेष्ववयवेषु स्त्रीपुंसयोर्लक्षणं वर्ण्यं वर्णनीयम्।

विप्रेति विशिष्टं प्रपदं पादाग्रं, "पादाग्रं प्रपदमित्यमरः" विप्रपदाघातचिह्नञ्च।

द्विपदाभ्यां रचिता स्थितिः स्थानं शोभा येन पक्षे द्विपे हस्तिनि य आदरो रागस्तेन चिता व्याप्ता स्थितिः स्थानं येन "स्थितिस्थैर्य्यावकाशे च स्थानमर्य्यादयोरपि चेति रत्नकोषः"।

चरणस्थितिः पक्षे रणस्थितिर्युद्धस्थैर्य्यं सदा सर्व्वदा, च पूरणे।

गूढ़ः स्वल्पः पादग्रन्थिर्गुल्फो यस्य पक्षे गूढ़पादः सर्पस्तस्य ग्रन्थिर्यत्र।

शुद्धा निर्द्दोषा पार्ष्णिः पादपार्श्वद्वयं यस्य पक्षे शुद्धः शुचिः पार्ष्णिः पृष्ठवर्त्ती राजा यस्य तथा च "पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः"।

जङ्घायां प्रसृतायां लसन्ती कान्तिः शोभा यस्येति "जङ्घा तु प्रसृतेत्यमरः" पक्षे जङ्घाला धावनशीला सत्कान्तिर्यस्येति।

सज्जानुना जङ्घोपरिभागेन गतं प्राप्तं वैभवमुत्कर्षो येन पक्षे सज्जैर्धनादिद्रव्यैरनुगतवैभवः।

१ सज्जानुरचितवैभवो धनिकवत् (A).

धनिकवत्। रम्योरुकान्तिः कन्दर्पवत्। सुवङ्क्षणेन हर्षयन् गणेशवत्। कटिकान्तस्थितिं बिभ्रन्नृपतिवत्। सच्चिकामोदितयज्ञपुरुषवत्। सदामनितम्बालङ्कृतो नन्दकुमारवत्। नवस्तिमितकान्तिराषाढ़ान्तरम्यभूभागवत्। सुधीरोपस्थामोदितोऽर्ज्जुनवत्। नवककुन्द-

रम्या ऊर्व्वोः कान्तिर्यस्य पक्षे रम्या उरुर्महती कान्तिरस्येति।

सुवङ्क्षणेन ऊर्व्वोरुपरिसन्धिभागेन पक्षे सुवं मातरं क्षणेन उत्सवेन हर्षयन्।

कट्यां कटीदेशस्यकान्ता शोभा पक्षे कटो गण्डोऽस्यास्तीति कटी हस्ती तत्र कान्तां स्थितिं बिभ्रत्।

सत् प्रशस्तं यत् चिकं तेन आमोदितः पक्षे सच्चिणो गृहमेधिनः कामाय उदितः।

दाम शृङ्खलं तेन सहितः नितम्बः तेनालङ्कृतः पक्षे दाम्ना पशुरज्वा "न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनीत्यमरः"।

नवा स्तिमिता परिमिता कान्तिर्यस्य पक्षे नवा स्तिमिता सद्य आर्द्रभावमापन्ना कान्तिरस्य।

सुधीर उन्मादरहितो य उपस्थस्तेनामोदितो हृष्टः पक्षे सुधीः शोभना धीः रोपो वाणः स्थाम दर्पस्तैरुदितः।

नूयते स्तूयतेऽसाविति नवः नवेन प्रशस्तेन ककुन्दरेण चिता प्राप्ता शोभा येन पक्षे नवकं नूतनं यत् कुन्दं पुष्पभेदस्तेन चितशोभः।

रचितशोभः शिशिरवत्। सर्व्वदारोहपेशलः सुभगवत्। सज्जघनो वर्षाकालवत्। सदा पिचण्डसंरम्भो नृपतिवत्। नाभिभूतस्थितिं वहन् मनस्विवत्[1]। द्विपयोधरसाटोपो नृपवत्। कुचेष्टाभोगभासुरोऽधमवत्। मञ्जुलकुचाग्रं विभ्रद्वनवत्। उच्चैरङ्कसमन्वितो दुःकालवत्।

सर्व्वदा आरोहेण जघनेन पेशलः शोभनः पक्षे सर्व्वेषां दारूणां ऊहे तर्के पेशलः दक्षः।

सन् प्रशस्तो जघनो यस्य पक्षे स उत्तमो घनो मेघो यत्र।

पिचण्डं जठरं तेन संरम्भो यस्य पक्षे सदापि सर्व्वदापि चण्डः संरम्भो यस्य सः।

नाभौ भूता जाता या स्थितिः तां पक्षे अभिभूतः पराभूत स्तस्य स्थितिं वहन्।

द्विपयोधराभ्यां साटोपः पक्षे द्विपो हस्ती योधो भटस्ताभ्यां रसायां पृथिव्यां आटोपो यस्य।

कुचयोरिष्टोऽभिमतो य आभोगः परिपूर्णता तेन भासुरः शोभनः पक्षे कुत्सितौ यौ चेष्टाभोगौ ताभ्यां भासुरः।

मञ्जुलं कुचाग्रं चुचूकं यस्य पक्षे मञ्जुलः शोभनो यो लकुचस्तद्भेदस्तेनाग्रः श्रेष्ठः।

उच्चैर्महान् अङ्कः क्रोड़स्तेन समन्वितः पक्षे रङ्को दीनः, दुःकालो महार्घकालः।

---

१ धृतबालशोभिवहन् कैवर्त्तवत् (A).

स्पष्टमुत्सङ्गपेशलः प्रातश्चक्रवत्। रम्योरोमान्वितो रल्लकवत्। सदादीर्घपृष्ठविराजितः पातालवत्। समांसरुचिः सिंहवत्। नवकक्षान्तः श्येनवत्। विभुजातिमनोरमो नृपवत्। सुपार्श्वभूषितो रावणवत्। विलसन्मध्यमः स्वरसमूहवत्। अधिकप्रगण्डभूषितो-

स्पष्टं यथा स्यात् तथा उत्सङ्गेन क्रोड़ेन पेशलः पक्षे स्पष्टा मुत्प्रमोदो यस्य स तथा सङ्गेन चक्रेण वीरादियोगेन पेशलः।

रम्यं यत् उरो वक्षस्तस्य या [मा] शोभा तया अन्वितः पक्षे रम्यो मनोज्ञो रोमान्वितः रल्लकः "रल्लकं कम्बलं प्राहुः"।

दीर्घं यत् पृष्ठं तेन विराजितः पक्षे दीर्घः पृष्ठः स्पर्शः सर्पः।

समौ यावंसौ ताभ्यां रुचिः शोभा यस्य पक्षे मांसे या रुचिस्तया सहितः।

नवः प्रशस्यः कक्षान्तो यस्य, अन्तःस्वरूपं पक्षे नवके न क्षान्तः न तितिक्षुः।

विशिष्टेन भुजेन अतिमनोरमः पक्षे विभुजातिः प्रभुजातिः।

सु सुष्टु पार्श्वः पृष्ठभागः पक्षे राक्षसविशेषः।

विलसन् मध्यमो यस्येति पक्षे विलसन् मध्यमः स्वरविशेषः, "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा इत्यमरः"।

अधिकं यथा स्यात् तथा प्रगण्डः कूर्चः आस्यार्द्धभागः तेन भूषितः "आस्योपरि प्रगण्डः स्यादित्यमरः" पक्षे अधिकः अधिकत्वं प्राप्तः कम्पनशीलः गण्डः गण्डकः वनजन्तुभेदस्तेन भूषितः।

ऽरण्यवत्। उल्लसत्कफोणिमाधारो राजरोगिवत्। प्रहस्तस्थितिपेशलो रावणसैन्यवत्। करभासितो विन्ध्यपरिसरवत्[१]। विप्रकोष्ठस्थितिः प्रणववत्। नखरस्थितिभासुरः शिशिरार्कवत्। सुपर्व्वभूषितो मेरुवत्।

उल्लसन्ती कफोणिः कूर्परस्य या मा श्रीस्तां धारयतीति पक्षे उल्लसन् कफ उद्भवश्लेष्मदोषस्य अनिमाधारः कृशताधारः श्लेष्माभिभावेण कृशाङ्गतामास्थितइत्यर्थः राजरोगी सन्निपाती यक्ष्माभिभूतो वा।

प्रहस्तः प्रकृष्टो हस्तः तस्य स्थितिस्तया पेशलः पक्षे प्रहस्तो रावणमन्त्री तस्य स्थितिः।

करेण भासितः शोभितः पक्षे करभैः उष्ट्रैः "करभाः स्युः शृङ्खलका इत्यमरः" आसितः अधिष्ठितः आसङ् उपवेशने अधिशीङ् स्थासां कर्म्मेत्याधारस्य कर्म्मत्वात् कर्म्मणि क्तः।

विशिष्टेन प्रकोष्ठेन कूर्पराधोभागेन स्थितिः शोभा यस्य विप्रकः द्विजश्रेष्ठस्तस्योष्ठे स्थितिर्यस्य। प्रणव ॐकारः।

नखराणां नखानां स्थितिः पक्षे नखरा तीक्ष्णा स्थितिस्तया भासुरः।

शोभनं पर्व्वणि सुपर्व्वाणि पक्षे सुपर्व्वाणो देवाः तैर्भूषितः।

---

१ करभान्वितो विन्ध्यपरिसरवत् (S).

उच्चपेटस्थितिस्ताम्बूलिकपण्यवत् । अधिकण्ठमनोहरो मन्त्रवत् । गलच्छायासुन्दरः कृष्णपक्षेन्दुवत् । उल्लसितशिरोधरान्वितो वनवत् । सुग्रीवोदितवैभवो रामवत् । अधिकन्धरान्वितो नृपवत् । सदाश्मश्रुतः कान्तः पर्व्वतवत् । स्फुरन्महादंष्ट्रिकान्तःपल्वलवत् । मुखरो-

उद्यच्छन्ती चपेटकस्य केवलस्य कवलस्य स्थितिः शोभा यस्य पक्षे उच्चम् उन्नतं पेटकं पेड़ीति ख्याता तत्र स्थितिर्यस्येति ।

अधिकं कण्ठेन मनोहरः पक्षे कण्ठः ध्वनिः पिको वा तद्वत् मनोहरः ।

गलच्छायया सुन्दरः पक्षे गलन्ती या छाया तया असुन्दरः ।

उल्लसिता ऊर्द्धीकृता या शिरोधरा तया अन्वितः पक्षे उल्लसितं शिखरं यस्य एवम्भूतो धरो गिरिस्तेनान्वितः ।

सुष्ठु ग्रीवा तया उदितं वैभवं यस्येति पक्षे सुग्रीवो वानरराजः ।

अधि अधिकं कन्धरया अन्वितः पक्षे अधिकं धरया पृथ्व्या अन्वितश्च ।

सदा श्मश्रुतो मुखलोमतः कान्तः पक्षेऽश्मना प्रस्तरेण श्रुतः ख्यातः कान्तः कमनीयश्च ।

स्फुरन्तः ये महादंष्ट्रिणः वराहादयः तैः कान्तः अथवा स्फुरन् महादंष्ट्रिकैः अन्तः मध्यो यस्य ।

चितवैभवः कथकवत्। पृथुलास्य-मनोहरो नर्त्तकवत्। बहुधावदनस्थितिः सैन्यवत्। अधिकाननरोचिष्णु-र्गिरिवत्। मधुराधरः कृष्णबाहुवत्। हनूमद्विभवान्वितो रामवत्। महासृक्कायशोभितो नृसिंहनखाग्रवत्।

मुखमाननं तेन रोचितं वैभवं यस्य पक्षे मुखरेषु उचितं वैभवं यस्य।

पृथुलं महत् आस्यम् आननं तेन मनोहरः पक्षे पृथुलं लास्यं नृत्यं तेन।

बहुधा वदनेन स्थितिः शोभा अस्य पक्षे बहूनां वदनानां स्थितिर्यत्र।

अधिकं यथा तथा आननं मुखं तेन रोचिष्णुः पक्षे कानने इति अधिकाननं तत्र रोचिष्णुः।

मधुरो मनोज्ञोऽधरो यस्य पक्षे मधुरां मधुरानाम्नीं पुरीं धरतीति धृ धारणे इत्यस्य मधुरानगरीप्रभेदः कृष्णबाहुवदिति कृष्णबाहुर्गरुड़ः [अथवा] मधुराधरः मधुनामानमसुरं राध्यति हिनस्ति इति राध् हिंसायामिति।

हनूमान् यः विभवः शरीरसम्पत् तेन अन्वितः पक्षे हनूमतः विभवः तेन अन्वितः।

महती सृक्कणी यस्य महासृक्का अयः शुभावहो विधिस्तेन शोभितः पक्ष महान्ति असृञ्जि रक्तानि यत्र एवम्भूतो यः [कायः] दैत्येन्द्रदेहस्तत्र शोभितः।

सुसम्पन्नसुतालूनो रेणुका-शिरोवत्। उच्चैरदनभासुरो[१] बालवत्। रसज्ञानवर्द्धिसमुत्साहो धातुवादिवत्। कलयन् नासिकास्थितिं पान्थवत्। नवभ्रूचितः शिशुपालवत्। सदारङ्गगण्डाभो वणिग्वत्। सदालोचन-

सुसम्पत् सुष्ठुसम्पत् तालु तेन ऊनः नेतिपदच्छित्तये तु योजना पक्षे सुसम्पन्नः यः सुतः परशुरामस्तेन आलूनश्छिन्नो रेणुका यमदग्निदयिता।

उच्चैः श्रेष्ठाः ये रदना दन्ताः, "रदना दशना दन्ता इत्यमरः" पक्षे उच्चैर् अदनं भक्षणं तेन भासुरः शोभमानः।

रसज्ञा जिह्वा, "रसज्ञा रसना जिह्वेत्यमरः" तस्या नवा नूतना ऋद्धिः समृद्धिः तया समुत्साहः पक्षे रसज्ञानं पारदजारणज्ञानं वर्द्धयतीति तथा समुत्साहो यस्येति।

नासिका नासा, "घोणा नासा च नासिका इत्यमरः" तस्याः स्थितिं कलयन् पक्षे आसिका एकत्रस्था तत्स्थितिं न कलयन्।

नवा या भ्रूः तया उचितः समवेतः पक्षे नेति पदं च वभ्रूर्यादवभेदस्तत्र नोचितो योग्यः शिशुपालस्तस्य दारापहरणात्, "आलप्यालमिदं वभ्रोर्यत्स दारानपाहरदिति माघोक्तिः"।

सदा रङ्गन्तौ उद्यन्तौ गण्डस्य [आभा यस्य] पक्षे गण्डो गण्डकवालपिलूपायनगण्डके पदकानां परिमाणभेदः।

सदा नित्यं लोचनाभ्यां भासुरः पक्षे आलोचनं तेन भासुरः।

---

१ उच्चैर्वदनभास्वरो बालवत् (S).

भासुरो मन्त्रिवत्। सुदर्शनमनोहरो मयूरवत्[१]। उल्लसितारामो वसन्तवत्। अधिकर्णस्थितिं वहन् दरिद्रवत्। वहन् वैश्रवणस्थितिं कैलासवत्। उच्चैः-श्रवःस्थितिं वहन् इन्द्रवत्। प्रतिभालासितस्थितिं बिभ्रत् कविवत्। अलिकान्तस्थितिं बिभ्रत् पद्मवत्।

सुष्ठु दर्शनं अवलोकनं तेन मनोहरः पक्षे सुदर्शनं चक्रम्।

उल्लसिताः आ समन्तात् रामाः स्त्रियः "रामावामावामनेत्रा पुरन्ध्रीनारीति हलायुधः" पक्षे उल्लसित आरामो येनेति।

अधि अधिकं कर्णस्य राधेयस्य वा स्थितिं वहन् पक्षे अधिकां अपास्थितिं वहन्।

वै इति अव्ययं निश्चयार्थे श्रवणस्थितिं वहन् पक्षे वैश्रवणः कुवेरः "किन्नरेशो वैश्रवण इत्यमरः" तस्य स्थितिं वसतिम्।

उच्चैरिति श्रवःस्थितिविशेषणं श्रवसोः कर्णयोः स्थितिं वहन् "कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवइत्यमरः" पक्षे उच्चैःश्रवा नाम इन्द्रघोटकः "हयउच्चैःश्रवा इत्यमरः"।

प्रतिभालं भाले ललाटे आसिता स्थिति र्यस्य पक्षे प्रतिभा प्राक्तनसंस्कार स्तेन लासिता प्रकाशिता स्थितिः शोभा यस्य।

अलिकं ललाटं "ललाटमलिकं गोधीत्यमरः" तस्य अन्तः मध्यं तत्र स्थितिं पक्षे अलीनां भ्रमराणां कान्तस्थितिं संस्थितिम्।

---

१ सुदर्शनमनोहरो विष्णुवत् (S).

स्फुरत्पृथुललाटश्रीर्भृगुकच्छवत्। उत्तमाङ्गस्थितिं विभ्रत् कन्दर्पवत्। सदावालमनोहरो वृक्षवत्। वहुकुन्तलसद्द्युतिः सुभटवत्। अधिकेशश्रियं विभ्रन्नन्दि-वत्। कचरोचितः समुद्रवत्। कालेवरस्थितिं विभ्रत् कुमारीवत्। सुसम्पन्नवपूरम्यो नृपवत्। साक्षादधिक-

स्फुरन्ती पृथुर्महती ललाटश्रीर्यस्येति पक्षे पृथुललाटश्रीः पृथुला लाटश्रीः देशश्रीः भृगुं कच्छतीति तीर्थविशेषस्तत्तु लाटदेशे वर्त्तते।

उत्तमा चासौ अङ्गस्थितिश्चेति तथा तां पक्षे उत् अतिशयेन उद्गता उत्तमा अङ्गस्थितिः शरीरस्थितिः तां विभ्रत्।

सदा सर्व्वदा वालाः केशा स्तैर्मनोहरः पक्षे आवालं आलवालं "स्यादालवालमावालमापापेत्यमरः"।

वङ्कः कुन्तलः केशः तेन सन्ती द्युतिर्यस्य पक्षे वङ्कुकुन्तेन प्रासनाम्नास्त्रेण लसन्ती द्युतिरस्येति।

अधि अधिका केशश्रियं केशशोभां विभ्रत् पक्षे अधिका चासौ ईशश्रीश्च तां विभ्रत्।

कचाः केशाः तैरोचितः पक्षे कचरा जलजन्तवस्तेषामुचितः समवेतः।

कलेवरं शरीरं कलेऽव्यक्तमधुरध्वनौ वरां स्थितिं मनोहरतां कालेवरेति च पाठे काले यथासमयं वरस्य पत्युः स्थितिं पक्षे कलेवरस्येदं कालेवरम्।

सुसम्पन्नं यद् वपुः शरीरं तेन रम्यः "रोरितिरेफलोपे दीर्घः" पक्षे सुसम्पत् नवा पूः [तस्यां] पुरि पुर्य्यां रम्यः।

विग्रहो दैत्यवत्। उच्चैरङ्गमनोहरो नटवत्। अधिकाय-स्थितिं बिभ्रत् कृपाणवत्। विष्णुरिवाहीनभोग-सङ्गतशरीरो विपक्षासनः सुदर्शनान्वितः। शिव इव परमहसितश्रीः सुशोभनगरस्थितिः। महासेनानुयातो

साक्षात् प्रत्यक्षं अधिको विग्रहो यस्येति "गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्मविग्रह इत्यमरः" पक्षे साक्षात् स्वयमेव कविं शुक्रं "शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविरित्यमरः," कविम् अधीति अधिकवि ग्रहो ग्रहणं यस्येति।

उच्चैः अतैङ्गानि मनोहरः पक्षे उच्चैः रङ्गः नृत्यभूमिस्तत्र मनोहरः।

अधि अधिकं कायस्य स्थितिं शोभां पक्षेऽधिकमयसो लोहस्य स्थितिं "खर्परेशरि वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति" विसर्गस्य लोपः।

अहीनो महान् भोगः सुखं पक्षे अहीनो वासुकिस्तस्य भोगः शरीरं, विपदं त्रासयतीति पक्षे विः पक्षी गरुड़स्तस्य पत्रं पक्ष-स्त्रासनं यस्य सः, शोभनं दर्शनं चक्षुश्चक्रञ्च तेन अन्वितः।

परमा हसितश्रीर्यस्य स तथा परः श्रेष्ठो मह उत्सवो यस्य सः, सिता शुक्ला श्रीर्यस्य ततः कर्म्मधारयः पक्षे परं केवलम् अहसिता अनुपहसिता श्रीर्यस्य। परमहितश्रीरिति पाठे परं अहितः सर्पेण श्रीर्यस्य, सुशोभनं नगरं तत्र स्थितिः वसतिर्यस्य पक्षे सुशोभना गरस्थितिः विषस्थितिर्यस्य सः।

विष्वक् सर्व्वतः सेनया उल्लासितो विग्रहो यस्येति पक्षे विश्वक्सेनेन हरिणा उल्लासितदेहः।

विष्वक्सेनोल्लासितविग्रहः। समुद्र इव समानघन-रसभासितो बहुलवारणो नदीनदेशः सुधामाश्रयः। सत्यलोक इव हिरण्यगर्भरुचिः। सोमेश्वर इव प्रभा-सङ्गतः। रविरिव महोदयान्वितः। अनुरुद्ध इव

समाना अनघा या नरसभा तत्र आभितः पक्षे समानः सद्वनरसस्तेन भासितः. बहुलो वारणो हस्ती यस्येति पक्षे बहुलानां वारां रणः शब्दो यत्र, नदीनदेशोऽदरिद्रदेशः पक्षे नदीनां नदानाञ्च ईशः, सुधामाश्रयः शोभनानां धाम्नां आश्रयः स्थानं, पक्षे सुधा अमृतं मा लक्ष्मीस्तयोराश्रयः।

हिरण्यस्य सुवर्णस्य गर्भोऽभ्यन्तरं यस्य पक्षे हिरण्यगर्भो ब्रह्मा च तत्र रुचिः प्रीतिरस्य।

प्रभया कान्त्या सङ्गतः पक्षे प्रभासं तीर्थं गतः प्राप्तः, सोमेश्वरो रुद्रमूर्त्तिभेदः [अधुना इतिहासादौ सोमनाथ इति ख्यातः]

महस्तेजश्च दया च ताभ्यां समन्वितः पक्षे महान् उदयस्ते-नान्वितश्च।

विशेषदोषैः सह वर्त्तमानाः सदोषाः पापिनस्तेषु अरुचिः पक्षे सदा निरन्तरं ऊषा वाणासुरदुहिता तस्यां रुचिर्यस्येति।

अपगतं अरिजातं यस्य सः, पक्षे नास्ति पारिजातं यस्मिन् पारिजातशून्य इत्यर्थः।

सुशोभना रुचिः कान्तिर्यासां ताः सुरुचयस्ताश्च ता रमण्यश्च ताभिः रमणीयः पक्षे सुतरां रुचिरा मणयः ताभिः रमणीयः।

सद्दोषारुचिः। उद्धृतसारसागर इवापारिजातः। रोहण इव सुरुचिरमणीरमणीयः। इन्द्र इव बलक्षमोदितश्रीः[१]। प्रावृषेण्यहंससंघ इव सन्मानसङ्गतः। श्रोत्रियइव सदाचारप्रियः। देवइवातिसम्पन्नवसुधाभोगी। प्रावृट्काल इव सुखद्योतः[२]। तूनीरइव

बलेन चतुरङ्गेण क्षमया पृथ्व्या उदितश्रीः, पक्षे बलक्षा धवला या सा शोभा तया उदितश्रीः।

सन्मानश्चित्तसमुन्नतिस्तेन सङ्गतः पक्षे सत्मानसं सरोवरं गतः प्राप्तश्च।

सदा सर्व्वदा चाराः गूढ़सेवकाः ते प्रियाः यस्येति पक्षे सदाचारः सत्कर्म्म प्रियं यस्य सः।

अतिसम्पन्ना या वसुधा तस्या भोगो यस्यास्तीति भोगी पक्षे अति अत्यन्तं सम्पत् यस्यास्तीति तया नवसुधा नूतनामृतं तद्भोगी।

सुखेन द्योतः प्रकाशो यस्य पक्षे शोभनः खद्योतो ज्योतिरिङ्गणो यत्रेति च "खद्योतोज्योतिरिङ्गण इत्यमरः"।

दारैः सह वर्त्तमानः सदारः सचासौ उपचितश्च वृद्धिं प्राप्तः पक्षे सदा नित्यं रोपाः वाणाः तैश्चितः व्याप्तः "कलम्वमार्गणशराः पत्रीरोपद्दषुर्द्वयोरित्यमरः"।

स्वेन शोभनेन स्वाम्ना तेजसा उदिता श्रीरस्य पक्षे सुस्थैररोगिभिः आमोदिता आनन्दिता श्रीरस्येति।

---

१ चन्द्र इव बलक्षमोदितश्रीः (S).

२ प्रावृट्कालइवसुखोद्यतः (S).

सदारोपचितः। वैद्यइव स्वस्थामोदितश्रीः। वणिगिव उपायनसल्लक्ष्मीः। सुराष्ट्रइवाधिकं गौरचितस्थितिः[१]। भृङ्गइव प्रियङ्गौरचिताटोपं विभ्रत्। तरुणीगणइव पुरोगौरसाटोपश्रीः। कामिनीकेशपाशइव सदाम-

उपायनं अन्यप्रेषितं वस्तु, तत्र सन्त्यो लक्ष्म्यो ता यस्येति पक्षे उपायः प्राप्तिस्तेन नवाः नूतनाः सन्त्यो लक्ष्म्यो ता यस्येति।

अधि अधिकं गौरी चिता व्याप्ता स्थितिः शोभा अस्येति पक्षे अधि अधिकं कङ्गौ धान्यविशेषे रचिता स्थितिरस्य "स्त्रियौकङ्गुप्रियङ्गू द्वे इत्यमरः" सुराष्ट्रो देशविशेषः।

प्रियं स्पृहणीयं गौरं चितमाटोपं विभ्रत् पक्षे प्रियङ्गौ फलिनीपुष्पे रचितम् आटोपं विभ्रत्।

पुरोगाः पुरवर्त्तिनः औरसाः पुत्राः उरसा निर्म्मिता इति विग्रहे "उरसोऽण् च इत्यण्" तेषाम् आटोपस्तेन श्रीः शोभा यस्येति पक्षे पुरोगेन अग्रगतेन औरसयोः स्तनयोः उरस आगतौ उरसि जातौ वा तयोः आटोपस्तेन श्रीर्यस्येति।

सदा नित्यं अमराः देवास्तैः समा तुल्या धूरस्येति तथा "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे इत्यकारः" पक्षे दाम्नां मालानां रसः दामरसः तेन सह वर्त्तमानः सदामरसस्तेन मधुरः।

सुष्ठु यद् राज्यं तस्य घटना तत्र दक्षः पक्षे सुराणां देवानां आज्यघटना [यज्ञः] तत्र दक्षः।

---

१ सुराष्ट्रदेशइव अधिकं गौरचितस्थितिः (S).

रसमधुरः। दीक्षितइव सुराज्यघटनादक्षः। दशरथइवाभिरामोल्लसितकान्तिः॥ नृपः॥ सैन्यमिव फलकसल्लक्ष्मीकं सज्जं वीरगणं बिभ्राणम्। विष्णुवक्षःस्थलमिव पुन्नागकृतमालालङ्कृतम्। रुद्रभालस्थलमिव स्फुरिता मलकीलाक्षानलम्। कामशरीरमिव सर्व्वदा रूपशोभितम्। चन्द्रमिव विशाखानुगतम्। समुद्रमिव

अभिरामैः मनोहरवस्तुभिः उल्लासितकान्तिः पक्षे अभिसम्मुखम् रामेण उल्लासितकान्तिः। इति नृपवर्णनम्।

फलैः प्रसारैः कमन्ती लक्ष्मीरस्येति फलकैर्युद्धसाधनचर्म्मभिः सती लक्ष्मीरस्येति च सज्जं कृतसन्नाहादिकं वीरगणं पक्षे सत् प्रशस्तं जम्बीरगणम्।

पुन्नागेन अनन्तेन नागेन कृता या माला तया अलङ्कृतम् अनन्तमूर्त्या हरिणा नागोपवीतं कृतमित्यागमप्रसिद्धं पक्षे पुन्नागो नागकेशरः कृतमालः करञ्जकस्ताभ्यामलङ्कृतम्।

स्फुरन्तः आमलकी धात्री, लाक्षा तरुभेदो, नलस्तृणभेदश्च यत्र पक्षे अमला कीला ज्वाला यत्र एवंभूतोऽक्षानलो नेत्राग्निर्यत्र, अथवा अमला कीला यत्र तदमलकीलमक्षिस्फुरितममलकीलाक्षि यस्मादेवम्भूतोऽनलो यत्र।

सर्वदा रूपेण सौन्दर्य्येण शोभितम् अथवा सर्वदा अरूपशोभितम् पक्षे सर्वैर्दारुभिः काष्ठैरुपशोभितम्।

विशिष्टा याः शाखाः ताभिः अनुगतम् पक्षे विशाखा नक्षत्रन् तेन अनुगतम्।

विद्रुमभूषितम्। राममैन्यमिव सज्जपावनवैभवम्[१]। रविमिव तापिच्छविराजितम्। नेपालमिव विराजिताम्रश्रियम्। क्षेत्रमिव वहुधान्यपुष्टश्रियान्वितम्॥ वनम्॥ हिमवन्तमिव सदागजातिमनोहरं शृङ्गाटोपचितं बहुशोभवनान्वितम्॥ नगरम्॥ नारीव शृङ्गारोपचित

विशिष्टद्रूमा अरण्यभूस्तया ऊषितम् पक्षे विद्रूमाणि प्रवालानि तैः भूषितम्।

सत् च तत् जपावनं च तस्य वैभवं यस्मिन् पक्षे सज्जः यः पवनस्तस्यापत्यं पावनः हनूमान् तस्य वैभवं यस्मिन्।

तापिच्छास्तमालाः, "कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिञ्छोऽप्यथ सिन्दुकइत्यमरः" तापिञ्छस्तापिच्छेति द्वैरूप्यं तैर्विराजितं पक्षे तापम् विधत्ते या सा तापिनी सा छविः कान्तिस्तया राजितम्।

विराजिता आम्राणां श्रीर्यत्र पक्षे विराजिनी ताम्रश्रीर्यत्रेति च।

बहुधा अन्यपुष्टानां पिकानां या श्रीस्तया अन्वितं पक्षे बहुधान्यानां पुष्टा या श्रीस्तया अन्वितम्। इतिवनम्।

सदा सर्वदा गजैरतिमनोहरं पुनः शृङ्गाटैश्चतुष्पथैरुपचितम् बहुशः भवनैरन्वितम् "शृङ्गाटकचतुष्पथ इत्यमरः" भवनागारमन्दिर मितिचामरः" पक्षे अगाः पर्वताः वृक्षाश्च तेषां जातिस्तया मनोहरं अगः "स्यान्नगवत् पृथ्वीधरपादपयोः पुमानिति मेदिनी" "शैल-

१ राममैन्यमिव सज्जनसज्जपाचारुणवैभवम् (S).

स्थितिः[1] । सर्पइव सद्विषाणां श्रियं बिभ्रत् । लोहइव सदाच्छपुच्छविराजी ॥ वृषभः ॥ नृपइव विपक्षोचितविभवः । रणइव स्फुरद्विपक्षतिः[2] । तड़ागइव शतपत्त्रविराजितः ॥ पक्षी ॥ पद्मइव सदामोदरसोदरः । शरत्-

वृक्षौनगाव्रगावित्यमरोऽपि" शृङ्गाणामाटोपस्तेन चितं बहुशोभानि बनानि तैरन्वितम् । इतिनगरम् ।

शृङ्गाभ्यां विषाणाभ्याम् आरोपः तेन चिता परिचिता जातेत्यर्थः स्थितिर्यस्येति पक्षे रणरसेन उपचितस्थितिः ।

सन्ति विषाणानि यस्यां सा तां श्रियं बिभ्रत् पक्षे सन्ति यानि विषाणि तेषां श्रियं बिभ्रत् ।

सदा अत्र जगति पुच्छं तेन विराजतेऽसौ विराजी पक्षे त्रपुःसीसं तच्छविः तत् कान्तिस्तया राजतेऽसौ राजी । इति वृषभः ।

विशिष्टा ये पक्षा स्तैरुपचितो विभवो यस्य पक्षे विपक्षेषु वैरिषु उपचितो वृद्धिं गतो विभवो यस्येति ।

विपक्षं विशिष्टं पतत्त्रं, विपक्षः शत्रुश्च । स्फुरन्तौ द्वे पक्षतौ पक्षमूले यस्य पक्षे स्फुरन्तौ प्रादुर्भवन्तौ द्विपानां हस्तिनां क्षतिः क्षयो यत्र ।

शतमनेकानि पत्त्राणि पक्षास्तैर्विराजितः "गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रमित्यमरः" पक्षे शतपत्त्राणि कमलानि यत्र । इति पक्षी ।

---

१ नारीवशृङ्गारोपस्थितिः (S).

२ रणा इव स्फुरद्विपक्षस्थितिः (S).

कालइव उच्चकैरवभूषितः[१]। गिरिरिव कन्दरोचित-शोभः॥ मेघः॥ प्रावृट्कालइव सदारसमुपाश्रितः। रावणइव स्वकलङ्काभोगः[२]। रविरिव सुधामोदितश्रीः॥ चन्द्रः॥ स्थाणुरिवापत्रपः। गज इव परमहेलाविलासी। स्वर्ग इव सुरतः श्रियं बिभ्राणः॥ कामुकः॥ कुह्नचन्द्र

स इति भिन्नं पदं दामोदरस्य हृषीकेशस्य सोदरः समान-कान्तिः पक्षे सदा नित्यं आमोदः गन्धः रसः मरन्दः तौ उदरे यस्येति "वा पुंसि पद्ममित्यमरः"।

उच्चकैर्महान् रवः तेन भूषितः पक्षे उच्चानि यानि कैरवाणि तैर्भूषितः।

कन्देषु रोचिता शोभा यस्येति पक्षे कन्दराभिः दरीभिः उचिता शोभा यस्येति। इति मेघः।

सदारैः सस्त्रीकैः समुपाश्रितः पक्षे सदा नित्यं रसं जलम् उपाश्रितः।

स्वकेन स्वकीयेन कलङ्केन आभोगः परिपूर्णता यस्य पक्षे स्वकायां लङ्कायां भोगो यस्येति।

सुधया अमृतेन मोदिता श्रीर्यस्य, सुधया सा शोभा तया उदिता श्रीरिति वा पक्षे सुधाम्ना तेजसा उदिता श्रीर्यस्य। इति चन्द्रः।

---

१ शरत्काल इव उच्चकैरवभाषितः (S).

२ रावण इव सकलङ्काशोभः (S).

इव सूर्य्यसङ्गतः। भृङ्गइवाधिकमलोल्लासी ॥ दुर्ज्जनः ॥ तारागणइव तिमिरोचितः। वियोगीव विस्तारितापः ॥ समुद्रः ॥ रसवतीव समांसमीना ॥ गौः ॥ हरिरिव पद्माकरसुखितः । स्वर्ग इव सदानवारिः ॥ गजः ॥

अपगता त्रपा यस्य सः पक्षे न पत्रं पातीत्यपत्रप इति नञ् समासः ।

परेषां महेला स्त्री तस्या विलासीति "महिलायां महेलापि मेहिला स्यान्महेलिकेति द्विरूपम्" पक्षे परमा या हेला लीला तया विलासी ।

सुरतो देवात् श्रियं सम्पदं बिभ्राणः पक्षे सुरतः आद्यादित्वात् तसिः [आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्] इन्द्रात् श्रियं शोभां [बिभ्राणः] इति कामुकः ।

सूरिभिः पण्डितैः न सङ्गतः असङ्गतः पक्षे कुहूः अमा "सा नष्टेन्दुकलाकुहूरित्यमरः" तच्चन्द्रः सूर्य्येण सङ्गतः युक्तः ।

अधिकमलं अधिकपापं तत्र उल्लासो तस्यास्तीति पक्षे कमले इत्यधिकमलं तत्रोल्लासी । इति दुर्ज्जनः ।

तिमिर्मत्स्यः "रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमि-रित्यमरः" तेन रोचितः पक्षे तिमिरे अन्धकारे उचिता विस्तारिता आपो येन स तथा ।

विस्तारिता आपो येन स तथा "ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः" पक्षे विस्तारी तापो यस्येति । इति समुद्रः ।

गणेश इव परमोदकरुचिः॥ वराहः॥ जैननय इव बहुलक्षपणः॥ वणिक्॥ नारद इव कलहावस्थितिः॥ कामिनीजनः॥ शुक्र इव सदनुमानः॥ तार्किकः॥ निर्व्यापार इव पृथुलक्षणः॥ वाजी॥ कविरिव

समां समां विजायते इति समांसमीना प्रत्यब्दप्रसूता गौः "समांसमीना सा चैव प्रतिवर्षं प्रसूयते इत्यमरः" समां समां विजायते इति खः पक्षे मांसानि मत्स्याश्च तैः सह वर्त्तमाना रसवती पाकस्थानं, "रसवत्यान्तु पाकस्थानमहानसे इत्यमरः"। इति गौः।

पद्मायुक्तकरः शुण्डादण्डः तेन सुखितः पद्मैः विन्दुजालकैः "पद्मं स्याद्विन्दुजालकमिति हलायुधः" आसमन्तात् युक्तश्चासौ करश्च तेन पक्षे पद्मायाः करः पाणिस्तेन सुखितः हरिः सूर्य्यः तथा पद्माकरः पद्मस्य काननं तत्र सुखित इति वा।

दानवारिणा दानोदकेन सह वर्त्तमानः पक्षे दानवाः दैत्या स्तेषाम् अरिरिन्द्रः तेन सह वर्त्तमानः। इति गजः।

परमा श्रेष्ठा उदके रुचिर्यस्य पक्षे परमा मोदके लड्डुके रुचिर्यस्य सः। इति वराहः।

बहुभिर्लक्षैः पणो व्यवहारो यस्य पक्षे बहुलं क्षपणं क्षपणस्य बौद्धाचार्यभेदस्य मतं यत्र, जिननयो बौद्धशास्त्रम्। इति वणिक्।

कलाः ये हावाः स्त्रीणां शृङ्गारभावजाः क्रियाः "हेला लीलेत्यमीहावाः क्रियाः शृङ्गारभावजा इत्यमरः" तत्र

बहुलोहम् ॥ कपाटम् ॥ निशीथ इव प्रबलतमा-
वाहिनी । भूमण्डल इव गिरिशतश्रियं बिभ्राणः ॥
रावणः ॥ विष्णुरिव सदारमानवप्रीतिकृत् ॥ प्रावृट्कालः॥
महाकवि श्लोक इव सरसोपचितपादः ॥ गिरिः ॥

स्थितिर्यस्य पक्षे कलहे परस्परविरोधे स्थितिर्यस्य सः। इति
कामिनीजनः ।

सत् अनुमानं प्रमाणं यस्य पक्षे दनुर्दैत्यमाता तस्याः
मानस्तत्सहितः । इति तार्किकः ।

निर्व्यापारो निश्चेष्टोऽलस इति यावत् बहुलः क्षणः [उत्सवः]
यस्य सः "निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः इत्यमरः"
पक्षे बहूनि लक्षणानि आवर्त्तकादीनि शुभचिह्नानि यस्य सः ।
इति वाजी ।

बहु लोहं यस्य सः पक्षे बहुल ऊहो यस्य सः। इति कपाटम् ।

प्रबलतमा अतिप्रबला पक्षे प्रबलं तमोऽन्धकारो यस्येति
"अत्वसन्तस्येति" दीर्घः ।

गिरिशात् महादेवात् इति गिरिशतः श्रियं बिभ्राणः
"गिरिशो गिरीशो मृड़ इत्यमरः" पक्षे गिरीणां पर्वतानां
शतानि तेषां श्रीस्तां बिभ्राणः । इति रावणः ।

दारैः सह वर्त्तमानाः सदाराः ये मानवाः मर्त्त्यास्तेषां प्रीति-
कृत् पक्षे सदा सर्वदा रमायाः लक्ष्म्याः नवप्रीतिकृत् । इति
प्रावृट्कालः ।

वर्षोपल इव सत्वरक्षयान्वितः॥ परिव्राट्॥ इति खण्डश्लेषाः॥

अथ शब्दैरपूर्व्वाद्यैः पूर्व्वभागप्रयोजितैः।
श्लेषाय शब्दमध्येषु निक्षिपेदक्षरं यथा॥ १॥

अपूर्व्वस्वरचेष्टः[1]। आचितखेटकशोभी। उद्योतिपरागशोभः[2]। अञ्चितगजयुतः। खचितद्योतयुतः।

रसायां पृथ्व्यां उपचितः वृद्धिं गतः यः पादः प्रत्यन्तपर्व्वतस्तेन सहितः पक्षे रसः शृङ्गारादिः पादश्चरणः श्लोकानाम्। इति गिरिः।

सत्वरं शीघ्रं यः क्षयस्तेन अन्वितः पक्षे सत्वस्य सत्त्वगुणस्य रक्षया अन्वितः। इति परिव्राट्। पादानां भङ्गेन ये श्लेषास्ते खण्डश्लेषाः।

(१) श्लेषान्तरमाह अपूर्व्वेत्यादि अपूर्व्वाद्यैरपूर्व्वशब्दादिभिरादिशब्दादाचितद्योतिताञ्चितखचितादीनां ग्रहणम्। अकारः पूर्व्वो यस्य सः।

अपूर्व्वा स्वरसा चेष्टा यस्येति पक्षे अस्वरसा असुन्दरा चेष्टा यस्येति। आ समन्तात् चितो यः खेटकः खेट एव खेटकं चर्म्म "खेटः कफे ग्रामभेदे चर्म्मण्य स्त्रवति त्रिषु इति मेदिनी" तस्य शोभा यस्यास्तीति पक्षे आखेटकं मृगया तच्छोभा यस्यास्तीति।

---

१ अपूर्व्वसुरचेष्टः (A).
२ उद्योतिपरागमुक्तः (S).

